

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti

Urbanistički razvoj grada Bjelovara od osnutka 1756. godine do danas

Mentor: dr. sc. Dragan Damjanović

Studentica: Ana Drveni

Zagreb, rujan 2014.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

URBANISTIČKI RAZVOJ GRADA BJELOVARA OD OSNUTKA 1756. GODINE DO DANAS

Ana Drveni

SAŽETAK

U radu se iznosi kronološki pregled urbanističkog razvoja grada Bjelovara. Na temelju sačuvanih i dostupnih kartografskih izvora i literature promatra se njegov razvoj od osnutka 1756. godine do danas. U skladu s renesansnim urbanističkim teorijama grad karakterizira kvadratni tlocrtni oblik, ortogonalni raster ulica, kvadratni blok kao osnovna urbana jedinica te veliki kvadratni trg. Ta prvotna planirana struktura ostala je sačuvana do danas. Rušenjem fortifikacijskog sustava na početku XIX. stoljeća i rastom broja stanovnika grad se širi, a nova izgradnja samo djelomično poštuje principe pravilne sheme ulica provedenih u gradskoj jezgri. U daljnjem razvoju grada ključnim su se pokazale političke odluke o ukinuću Vojne krajine i proglašenje Bjelovara sjedištem Bjelovarsko-križevačke županije što će doprinijeti pozitivnim trendovima na svim područjima na kraju XIX. i početku XX. stoljeća. Godine 1895. donosi se akt, *Grđevni red za gradove u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* s kojim započinje planiranje daljnjeg razvoja grada. U međuratnom se razdoblju malo gradilo, uglavnom se radilo o dovršenju ili dogradnji već postojećih objekata. Grad se širi uglavnom prema sjeveru i takav će se trend nastaviti i u narednim razdobljima. Nakon Drugog svjetskog rata uslijedilo je dugo i nehomogeno razdoblje u jugoslavenskoj državi obilježeno intenzivnim demografskim rastom i intenzivnom društvenom stanogradnjom zbog čega su djelomično narušeni izgled i struktura gradske jezgre. U radu je poseban naglasak stavljen na generalne urbanističke planove koji daju glavne smjernice daljnjeg razvoja grada.

Rad je pohranjen u: Knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu:

Rad sadrži: 85 stranica, 43 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: grad Bjelovar, planirani grad, urbanizam, katastarski planovi, regulacijske osnove, urbanistički planovi, arhitektura

Mentor: dr. sc. Dragan Damjanović, izv. prof.

Ocjenjivači: dr. sc. Dubravka Botica, doc.

dr. sc. Jasenka Gudelj, doc.

Datum prijave rada:

Datum predaje rada:

Datum obrane: _____

Ocjena: _____

SADRŽAJ

UVOD.....	str. 6.
1. POVIJEST NASELJENOSTI BJELOVARSKOG PODRUČJA DO OSNUTKA GRADA.....	str. 8.
2. OSNIVANJE GRADA BJELOVARA.....	str. 11.
2.1. Povijesni kontekst osnivanja grada.....	str. 11.
3. GRAD U PRVOJ FAZI – OD OSNUTKA DO POČETKA XIX. STOLJEĆA.....	str. 13.
3.1. Prvotna struktura grada.....	str. 13.
3.2. Arhitektura i izgled grada.....	str. 15.
4. URBANISTIČKE PROMJENE U XIX. STOLJEĆU.....	str. 17.
4.1. Rušenje bedema i širenje grada van povijesne jezgre.....	str. 17.
4.2. Promjene u gradskoj jezgri.....	str. 18.
4.3. Promjene sredinom stoljeća.....	str. 19.
5. RAZVOJ GRADA NA PRIJELAZU STOLJEĆA.....	str. 21.
5.1. Bjelovar prema katastarskoj izmjeri grada iz 1892./93. godine.....	str. 21.
5.2. Uređenje hortikulturnih površina.....	str. 23.
5.3. <i>Gradjevni red za gradove u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji</i> – prvi bjelovarski regulacijski plan.....	str. 23.
5.4. Izgradnja željezničke infrastrukture i razvoj južnog dijela grada.....	str. 25.
5.5. Komunalna i industrijska infrastruktura.....	str. 27.
5.6. Arhitektura na prijelazu stoljeća.....	str. 28.
6. RAZVOJ GRADA U MEĐURATNOM RAZDOBLJU.....	str. 31.
6.1. Regulacijska osnova iz 1933. godine.....	str. 33.
7. BJELOVAR U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ.....	str. 36.
8. GRAD BJELOVAR U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI.....	str. 38.
8.1. Rast stanovništva i intenzivna izgradnja 1950-ih godina.....	str. 39.
8.2. Izgradnja i širenje grada 60-ih godina.....	str. 41.
8.3. Sedamdesete i osamdesete.....	str. 42.
9. URBANISTIČKI RAZVOJ OD 90-IH GODINA XX. STOLJEĆA DO DANAS.....	str. 45.
9.1. Devedesete u samostalnoj Republici Hrvatskoj.....	str. 45.
9.2. Razvoj grada u XXI. stoljeću.....	str. 47.
10. ZAKLJUČAK.....	str. 49.

BIBLIOGRAFIJA.....	str. 51.
INTERNETSKI IZVORI.....	str. 53.
URBANISTIČKA REGULATIVA.....	str. 53.
ARHIVSKI IZVORI.....	str. 54.
POPIS REPRODUKCIJA.....	str. 55.

UVOD

Grad Bjelovar jedan je od najmlađih gradova Hrvatske. Središte je Bjelovarsko-bilogorske županije i jedno od većih urbanih središta sjeverozapadne Hrvatske. Iako ga karakterizira pravilna ortogonalna shema ulica koja svoje uporište ima u renesansnim teorijama idealnoga grada, o bjelovarskom se urbanizmu i arhitekturi u stručnoj literaturi pisalo malo, odnosno toliko da se spomene njegov pravilan raster. O razvoju grada u XX. stoljeću, odnosno njegovu širenju, do pojave knjige Mirele Slukan-Altić *Povijesni atlas gradova* gotovo da ni nema podataka. Ovaj diplomski rad bavi se upravo time, razvojem grada od njegovih početaka do danas i svim onim čimbenicima koji sudjeluju u razvoju jedne urbane cjeline.

Prvi dio posvećen je razdoblju koje je prethodilo samom osnutku grada. Riječ je o dugom periodu, od neolitika do prodora Turaka i osnivanja Vojne krajine, u kojem su se okolnosti koje uvjetuju bilo koji oblik i razvoj urbaniteta konstantno mijenjale. Sačuvani arheološki artefakti i ostali izvori, odnosno njihov nedostatak, otvaraju prostor za brojne interpretacije prošlosti ovog područja. Ono što je sigurno, prisutna je stalna nesigurnost zbog koje razvoj urbanog središta s kontinuiranim postojanjem nije bio moguć.

Drugo i treće poglavlje tematiziraju okolnosti osnutka i razvoja grada od sredine pa do kraja XVIII. stoljeća. Obilježja strukture grada, jezgra opasana bedemima, ortogonalni raster ulica, trg u središtu te neke ključne točke, obilježja su u skladu s renesansnim urbanističkim teorijama. Razvoj grada u prvim desetljećima njegova postojanja bit će uvjetovan vojnom funkcijom i malim brojem, uglavnom vojnog, stanovništva.

Prvu polovicu XIX. stoljeća obilježit će rušenje fortifikacijskog sustava što će omogućiti širenje grada van prvotnih zadanih okvira. Važan čimbenik u ovom je razdoblju demografski rast uzrokovan ulaskom građanskog stanovništva u grad. Jačaju upravne, trgovačke i uslužne te obrazovne funkcije u gradu pa se osnivaju i grade gradska vijećnica, škole, čitaonica i bolnica. Sredina stoljeća u gradu obilježena je stagnacijom na svim područjima. Unutar cijele Vojne krajine javljaju se pritisci za njenim ukidanjem ili bar reorganizacijom što će se i ostvariti 1872. godine i biti glavni preduvjet razvoja Bjelovara kao urbanog središta.

Novo razdoblje u prostornom razvoju grada počinje u posljednjem desetljeću XIX. stoljeća i traje sve do početka Prvog svjetskog rata. U tom je razdoblju donesena prva

regulacijska osnova buduće izgradnje grada koju je izradio Građevni odbor na čelu s gradskim inženjerom Srećkom Smočinskim. Obilježja njihova regulacijskog plana jest izgradnja ulica koje bi se nastavljale na povijesnu ortogonalnu shemu. Pristupilo se rješenju komunalnih pitanja – prvenstveno prometnica, željeznice i željezničkog kolodvora, ali i sajmišta, kanalizacije i javne rasvjete. Izgradnja željeznice bit će važan preduvjet budućeg razvoja. Grad se i estetski doraduje, osniva se prvo građansko društvo koje je brinulo o estetskom izgledu javnih površina, a u tom su razdoblju izgrađeni i važni primjerci secesijske arhitekture.

Sljedeća se dva poglavlja bave razvojem grada između dvaju svjetskih ratova. U tom je razdoblju novina industrijska zona koja se smješta iza kolodvora. Grad se nastavlja širiti prema sjeveru, posebno se šire i spajaju prometnicama izvangradska naselja Ivanovčani i Logor. Riješeno je pitanje elektrifikacije grada i uopće jačaju centralne funkcije grada. Za vrijeme Drugog svjetskog rata gradilo se malo jer su sva sredstva i ljudstvo usmjereni na ratne okolnosti, ipak navedene je povijesne podatke nužno spomenuti radi kontinuiteta u povijesnom slijedu.

Osmo je poglavlje posvećeno razvoju grada tijekom 40-ak godina unutar socijalističke Jugoslavije, nakon Drugog svjetskog rata. To dugo, nehomogeno razdoblje obilježeno je intenzivnim demografskim rastom i intenzivnom izgradnjom. Nastavljeno je širenje sjevernog dijela, uglavnom individualnom i društvenom stanogradnjom. Karakteristika ovog razdoblja je narušavanje izgleda i strukture povijesne jezgre najčešće neselektivnim rušenjem i izgradnjom novih tipiziranih objekata te nebodera od jedanaest katova.

Posljednje poglavlje bavi se razvojem grada u posljednjih dvadesetak godina, odnosno od uspostave suverene neovisne Republike Hrvatske. Poseban je naglasak stavljen na generalni urbanistički plan iz 2003. godine koji je na snazi i danas i koji zadaje buduće okvire razvoja grada.

1. POVIJEST NASELJENOSTI BJELOVARSKOG PODRUČJA DO OSNUTKA GRADA

Iako je uvriježeno mišljenje kako povijest grada Bjelovara počinje godinom 1756. tj. osnutkom grada, na tom se području očituje kontinuirana naseljenost od najstarijih vremena. Na širem bjelovarskom području pronađeni su ostaci starčevačke, korenovske, sopotske, lasinjske, vučedolske kulture te kulture brončanog i željeznog doba. Intenzivniji razvoj tog područja započinje dolaskom Rimljana koji prvi put dolaze na područje između Save i Drave 229. godine pr. Kr., a Oktavijanovim utemeljenjem Siscije stvara se snažno uporište iz kojeg počinje pokoravanje plemena Panona. Osnivanjem provincije Panonije nakon panonsko-delmatskog ustanka 10. godine formira se granica i Rimljani se definitivno učvršćuju na tom području. Zbog političkih i ekonomskih razloga Rimljani se na osvojenom području nastoje što duže zadržati i zato prvo pristupaju izgradnji limesa, a zatim izgradnji cesta. Uloga je cesta velika, prvotno služe za brzo prebacivanje vojnih trupa u ugrožene krajeve, a stabilizacijom granica oko njih se formiraju naselja te se preko njih odvija živa trgovina među naseljima te između provincija i Rima. Sačuvani rimski itinerari iz III. i IV. stoljeća te nalazi na terenu svjedoče o postojanju dvaju značajnih longitudinalnih pravaca kroz Bilogoru (cesta Petovij – Mursa (Ptuj – Osijek) na sjeveru te savska magistrala na jugu) te bar šest glavnih pravaca u smjeru sjever-jug. Upravo se na mjestu na kojem se razvio današnji Bjelovar nalazilo križište dviju cesta koje približno slijede pravce sjever-jug i istok-zapad. Od sjevera se pružala cesta iz Kupinovca preko Trojstvenog Markovca te se uz današnju Bjelovacku križala s cestom dolazećom sa zapada koja se pružala od Klokočevca po današnjoj Zagrebačkoj ulici do Mlinovca i dalje do Dautana.¹ Iz toga proizlazi da je u neposrednoj blizini raskršća prvotno postojao vojni logor ili postaja čija je svrha bila kontrola cestovnih pravaca, a u prilog tome svjedoče i ostaci pronađeni između Šešičeve šume i mlina u Lugu.² Stabilizacijom granice na sjeveru vjerojatno se na tom području razvilo bezimeno naselje u trajanju od II. do IV. stoljeća, nezabilježeno na rimskim itinerarima, ali posvjedočeno arheološkim ostacima; dvama grobljima u neposrednoj okolini antičkog naselja, u Novoseljanima i današnjem Matoševom trgu, ostacima keramičke vodovodne cijevi na današnjem Trgu Stjepana Radića te nalazima antičkog novca na širem području.³ Najznačajniji rimski nalaz s bjelovarskog područja, kameni reljef s prikazom mitološke scene Ifigenije na Tauridi danas nije vidljiv jer

---

¹ Ostaci rimske ceste pronađeni su prilikom melioracijskih radova na potoku Plavnici 1940. godine, odnosno prilikom rekonstrukcije Zagrebačke ulice 1968. godine.

² Slukan-Altić, 2003: 17.

³ Slukan-Altić, 2003: 17. i Petrić 2013: 23.

je prilikom Bolléove obnove ugrađen u crkvu Sv Terezije.⁴ Kriza Rimskoga Carstva, potpomognuta provalama i pustošenjima barbarskih naroda (Kvada, Samarta, Markomana itd.) zaustavila je relativan prosperitet ovoga područja, a padom Zapadnog Rimskog Carstva propada i područje antičkog Bjelovara i u povijesnim izvorima ostaje nezabilježeno do XIII. stoljeća.

Srednjovjekovni izvori uglavnom spominju naselja u neposrednoj blizini Bjelovara posvjedočenima u prvim popisima župa Zagrebačke biskupije ili u posjedovnim, crkvenim ili svjetovnim ispravama ako se radilo o manjim posjedima. Na temelju popisa župa Zagrebačke biskupije iz 1334. godine moguće je pouzdano utvrditi postojanje desetak župa na užem prostoru oko današnjeg Bjelovara.⁵ Istovremeno se u dokumentu od 18. svibnja 1349. godine prvi put spominje naselje Jakobove Sredice koje odgovara području današnjih naselja Velikih i Malih Sredica, u neposrednoj blizini bjelovarskog gradskog središta.⁶ Pretpostavka je da se radilo o rudimentarnom obliku urbane jezgre, a s obzirom na to da ime naselja upućuje na dan u tjednu, moguće je da se radilo o mjestu gdje su se srijedom održavali trgovački sajmovi, iako isprava koja bi to potvrdila još nije pronađena.⁷ U različitim se srednjovjekovnim dokumentima, pa onda i u literaturi, također spominje nekoliko različitih varijanti toponima Bjelovar – Beloblatye, Bělavár ili Belowarcz.⁸ Svima im je zajedničko ime koje je sastavljeno od dviju osnova – *bel* i *var*. Pritom se *bel* odnosi na vrstu hrasta koja se zove *belo* ili na dio hrasta između kore i srčike, a *var* na laporastu zemlju iz čega proizlazi da spomenuti toponimi označavaju zemlju nasađenu hrastovom šumom kojom bjelovarski kraj obiluje i da se ne odnose na naselje koje bi prethodilo današnjem Bjelovaru, već je riječ o naseljima na širem bjelovarskom području.⁹

Prodorom Turaka u XVI. stoljeću u ove krajeve, padom Osijeka i istočne Slavonije 1526. godine, te osvajanjem Čazme, Grđevca, Zdenaca i Virovitice 1552. godine, stvorena je granica Lonja-Česma-Drava preko koje Turci nisu nikad prešli. Te su okolnosti uzrokovale propadanje većine srednjovjekovnih naselja, a opstala su samo ona utvrđena pod posebnom ingerencijom bečkog dvora u koja se sklanja lokalno stanovništvo, kao npr. Zrinski Topolovac, Cirkvena i Rovišće. Hrvatski je sabor izabravši Ferdinanda I. za hrvatskog kralja

---

⁴ Petrić, 2013: 23.

⁵ Riječ je o župama u Slobočini, Korenovu, Jakovljevim Sredicama, Plavnicama, Klokočevcu, Gudovcu, Verbovi, Othni, Donjoj Česmici itd. (Petrić 2013: 31).

⁶ Detaljnije o povijesnim dokumentima vezanima za Jakobove Sredice i njihovoj interpretaciji u: Buturac, 1990: 7-17.

⁷ Petrić, 2013: 39.

⁸ O spomenutim srednjovjekovnim naseljima i izvorima više u: Petrić, 2013: 41.

⁹ O porijeklu imena više u: Biondić, 1982: 21.

na zasjedanju sabora u Cetinu 1527. godine Habsburgovce obvezao na obranu hrvatskih krajeva čime je stvoren preduvjet za uspostavu administrativnog i vojnog područja obrane, poznatijeg kao Vojna krajina. Upravna struktura Slavonske krajine, tj. Varaždinskog generalata, unutar kojeg se nalazilo i bjelovarsko područje definirano je 1578. godine na saboru u Brucku.¹⁰ Budući da je Varaždinski generalat sve do oslobođanja Like i Slavonije 1699. godine bio prva linija obrane protiv Turaka to je područje posvjedočeno u nizu kartografskih radova potaknutih potrebama obrane zemlje. Takvi su se radovi radili isključivo radi vojne strategije i obrane granice i zato u pravilu prikazuju samo objekte vojnog i obrambenog sadržaja.

Prvi spomen Bjelovara nalazi se na karti Johanna Winklera iz 1639. godine gdje je pored ključnih vojnokrajiških utvrda Bjelovar (Wellovar) označen kao manje naselje bez utvrde.¹¹ Od tada se Bjelovar spominje na karti Martina Stiera iz 1657. godine (Wellovar) te na karti Stjepana Glavača (Belovar) iz 1673. godine kao vojne stražarnice što govori da je Bjelovar u drugoj polovici XVII. stoljeća ušao u krajiški obrambeni sustav.¹² Pomicanjem granice prema istoku nakon Bečkog rata radovi se usmjeravaju prema dokumentiranju slavonske granice, a karte ovog područja rađene u sitnijem mjerilu ne nastaju terenskim istraživanjem, već kompilacijom prijašnjih izvora i prema podacima su znatno skromnije od prethodnih. Stabilizacija habsburško-osmanske granice na Savi i nove okolnosti u vojno-krajiškom društvu u prvoj polovici XVIII. stoljeća uvjetovale su teritorijalnu i upravnu reorganizaciju Varaždinskog generalata, a time i osnutak novoga grada Bjelovara.

---

¹⁰ Kaser, 1997: 78.

¹¹ Bjelovarski je kraj posvjedočen na ranijim kartama; kod ugarskog kartografa Lazarusa iz 1528. godine i talijanskog kartografa Nicola Angielinija iz 1566., ali nema spomena Bjelovara. Više o tim kartografskim izvorima u: Slukan-Altić, 2003: 21-23.

¹² Hrvoje Petrić kartu Martina Stiera datira u 1657. godinu, dok Mirela Slukan-Altić u 1660. godinu (Petrić 2013: 91. i Slukan-Altić 2003: 24-25).

2. OSNIVANJE GRADA BJELOVARA

2.1. Povijesni kontekst osnivanja grada

Reorganizacija Varaždinskoga generalata nužno je uvjetovana pomicanjem granice s Turcima prema istoku. Time je generalat izgubio opravdanost svog postojanja, no bivšem području Krajine nova funkcija nije dana.¹³ Pokušaji reorganizacije, pa čak i ukidanja generalata od strane ugarskih staleža traju od početka XVIII. stoljeća i nisu polučili nikakva uspjeha sve do 1737. godine kada Joseph Friedrich vojvoda od Sachsen-Hildburghausena provodi temeljitu reformu. Povećava broj vojnika koji od tada imaju obvezu ratovanja van granica generalata te uspostavlja dvije regimente otprilike jednakih snaga, Đurđevačku sa sjedištem u Đurđevcu i Križevačku sa sjedištem u Križevcima.¹⁴ U sklopu reforme okončano je također financiranje Vojne krajine od strane štajerskih staleža i zamijenjeno financiranjem iz dvorskog proračuna što će s vremenom opteretiti državni proračun i uzrokovati mjere kojima su sami stanovnici obvezni pridonositi financijskom održavanju generalata.¹⁵ Paralelno se krajišnici potaknuti sve većim smanjenjem prava i povećanjem obveza i uvođenjem novih poreza bune i izazivaju nemire diljem cijelog područja sjeverne Hrvatske.¹⁶ Severinska buna koja se odigrala 1755. godine u neposrednoj blizini budućeg grada Bjelovara ukazala je na potrebu za novim središtem iz kojeg bi se provodila bolja kontrola krajišnika. Kako se dotadašnje središte Generalata, Koprivnica, našla van Vojne krajine, a središta regimente Križevci i Đurđevac bili su smješteni na rubnim dijelovima Generalata, bečki su vojni stratezi donijeli odluku o osnivanju novoga naselja koje bi preuzelo funkciju sjedišta pukovnijskih uprava.¹⁷ Tražeći najpogodnije rješenje izabrana je manja vojnokrajiška utvrda u središtu generalata, na crti razgraničenja dviju pukovnija.¹⁸

Osim navedenih političkih razloga, osnivanje novoga grada moguće je sagledati i kroz ekonomsko-gospodarsku prizmu. Slaba i nerazvijena poljoprivredna proizvodnja, obrtnička i trgovačka djelatnost te loša infrastruktura pogodovale su ionako lošoj ekonomskoj situaciji Vojne krajine. U skladu s marijoterezijanskom kameralistikom koja se ugledala na merkantilizam, gradovi su shvaćeni kao osnovni nukleusi tržišne privrede, cirkulacije i

---

¹³ Kaser, 1997: 111.

¹⁴ Isto: 115.

¹⁵ Isto: 117.

¹⁶ Karaula, 2012: 41.

¹⁷ Pomicanjem granica Varaždinskog generalata sjedište je varaždinske vojne granice 1731. godine premješteno iz Varaždina u Koprivnicu.

¹⁸ Karaula, 2012a: 42.

akumulacije novca i kao takvi glavni generatori privrednog razvoja.¹⁹ Budući da na tom ruralnom području između Bilogore i Moslavačke gore nije postojalo urbano središte, izgradnja novoga grada Bjelovara pokazalo se kao idealno rješenje i utoliko označava početak nove modernizirane Krajine.²⁰

Osnutak i početak izgradnje Bjelovara smješta se u 1756. godinu kada je otkupljeno zemljište i izdana dozvola za nabavu građevnog materijala.²¹ Izgradnju vodi novi zapovjednik grada Philipp Lewin barun Beck, a prema zamislima Marije Terezije grad je trebalo izgraditi po uzoru na piemontski glavni grad Taurin, tj. Torino.²² Iako su prisutne sličnosti u strukturi i planu ulica, Torino se treba smatrati samo priručnim uzorom jer je ovaj grad u renesansi istican kao primjer idealnog grada i kao takav savršeno se uklapao u ideale planiranog vojnog grada u doba prosvijećenog apsolutizma.²³

---

¹⁹ Buczynski, 1994: 10.

²⁰ Biškup, 2002: 58.

²¹ Slukan-Altić, 2003: 29.

²² U literaturi prvi spomen Torina kao uzora po kojem se gradi Bjelovar spominje Božidar Gerić bez navođenja izvora za takvu tvrdnju: „Prilikom podizanja grada osobito se pazilo, da se pravilno gradi prema namjeri carice Marije Terezije da Novi Varaždin bude mala slika piemontskog glavnog grada Taurina” (Gerić, 1994: 77). Istu tvrdnju ponavlja i Mirela Slukan-Altić, također bez navođenja izvora (Slukan-Altić, 2013: 30).

²³ Izgled Torina karakterizira kvadratičan floert s ortogonalnim sustavom ulica opasanim zidinama. Izvorne srednjovjekovne fortifikacije s renesansnim bastionima u potpunosti su izgubljene tijekom XVIII. stoljeća, ali su novi dijelovi grada slijedili ortogonalni sustav. Zato se u literaturi onoga vremena hvalila pravilnost njegovih ulica, disciplinirana i regulirana izgradnja te simetrija (Milić, 2002:22).

3. GRAD U PRVOJ FAZI – OD OSNUTKA DO POČETKA XIX. STOLJEĆA

3.1. Prvotna struktura i izgled grada

O prvotnom izgledu Bjelovara svjedoče dva nedatirana plana različitih mjerila iz 1772. godine koja se danas čuvaju u Ratnom arhivu u Beču (slike br. 1, 2).²⁴ Osnovu grada obilježava kvadratni tlocrtni oblik, ortogonalni raster ulica, kvadratni blok kao osnovna urbana jedinica te veliki kvadratni trg veličine četiri kvadratna bloka i takva je shema uglavnom zadržana do danas. Grad je trebao biti opasan bedemima s proširenjima na sredini svakog bedema za gradska vrata i ugaonim kulama koji su na prvim planovima i prikazani, međutim, fizički se ostaci utvrđenja nisu sačuvali.²⁵ Ako su bedemi i postojali, funkcionirali su samo simbolično, kao naznaka granice gradske jezgre, nego kao stvarni obrambeni sustav jer nisu građeni od trajnih materijala.²⁶

Sedam širokih poprečnih i sedam uzdužnih ulica vode od središnjeg trga prema rubovima grada, a četiri su se središnje komunikacije pružale van rubova grada prerastajući u zemaljske i poštanske prometnice. Od početka je Bjelovar bio planiran kao novo sjedište pukovnija Generalata čime je uvjetovana izgradnja objekata. Do 1758. godine izgrađeno je prvih 40-ak objekata, svi vojne funkcije – vojarne, barutana i vojna spremišta te vojni stanovi.²⁷ Nakon što su izgrađeni najnužniji objekti, 1758. godine Bjelovar postaje središte Varaždinsko-križevačke i Varaždinsko-đurđevačke pukovnije, a to se odrazilo i na strukturu grada. Svaka je pukovnija smještena u svoj dio grada, a načelo se jednakosti ostvarilo u potpunoj simetriji istočne polovice (tj. sjeveroistočne) koja je pripadala Đurđevačkoj pukovniji i zapadne (jugozapadne) koja je pripadala Križevačkoj. Upravne zgrade i jedne i druge pukovnije smještaju su uz središnji trg, dok se prema rubovima grada smještaju zgrade skladišta, zatvora te stambeni objekti nižih časnika. Jedina se asimetričnost očituje u bloku u kojem se od 1765. godine gradi župna crkva sv. Terezije Avilske te pijaristički samostan i škola. Naime, odlukom Marije Terezije za potrebe školstva u Bjelovar 1761. godine dolaze

---

²⁴ U dosadašnjoj se literaturi plan krupnijeg mjerila (sign. G.I.h.20.) smatrao najstarijim planom Bjelovara datiranim u 1758., odnosno 1759. godinu. Usporedbom s drugim planom (sign. B.IX-a-796), a na temelju stupnja izgrađenosti prepoznatljivih objekata kao što su crkva Sv. Terezije, pijaristički samostan i škola, Mirela Slukan-Altić zaključuje da su planovi istovremeni i da se nikako ne mogu smjestiti prije 1772. godine (Slukan-Altić, 2003: 32).

²⁵ Krajnik, 2011: 38

²⁶ Baltazar Adam Krčelić u *Annuae ili Historija* ističe da je bilo planirano da se Bjelovar podigne kao tvrđava, ali se od toga odustalo. Također ističe da „novi grad neće pružiti nimalo sigurnosti jer se sve gradi od drva“ (Krčelić, 1952: 171). Na temelju toga Mirela Slukan-Altić sumnja u postojanje bedema i pretpostavlja da se radilo o zemljanim nasipima okruženim grabama s vanjske strane.

²⁷ U različitoj je literaturi više puta naznačeno da je do 1758. godine izgrađeno 40-ak objekata dok planovi iz 1772. godine pokazuju više od stotinu objekata što govori u prilog tezi Mirele Slukan-Altić o dataciji planova.

dva redovnika pijarista, braća Hubert i Ignac Diviš. Iste su godine otvorili pučku školu, a službu su obavljali u kapelici koja je pripadala župi sv. Magdalene u Kapeli. Odlukom Marije Terezije o gradnji nove crkve koja je završena 1772. godine osnovana je i bjelovarska crkvena župa kojom su do 1790. godine upravljali pijaristi.²⁸ Osim katoličke crkve, na planovima iz 1772. godine zabilježen je i objekt pravoslavnog bogoslužja na uglu današnje Ulice Vladimira Nazora i Augusta Šenoe, koji je imao tu funkciju sve do izgradnje parohijske crkve Sv. Trojice 1795. godine.²⁹

Glavne se gradske cestovne komunikacije nastavljaju van grada prerastajući u važne zemaljske ceste; od sjevernih se gradskih vrata nastavljala cesta za Koprivnicu, od istočnih prema Kapeli, od zapadnih prema Ivaniću i Zagrebu, a južna se gradska cesta dijelila u dva kraka, jedan koji vodi prema Slavoniji i drugi koji skreće na sjeveroistok prema Đurđevcu.³⁰ Uz te su ceste, van grada, bile stacionirane vojne postrojbe. S jugoistočne i istočne strane grada izgrađena je đurđevačka vojarna, vojni mlin i skladišta građevnog materijala, dok se uz jugozapadnu i zapadnu stranu grada izgrađene križevačka vojarna te ciglana, praonica rublja i mlin. Uz cestu za Koprivnicu izgrađena su skladišta za potrebe Generalata te je formiran vojni tabor i vojno vježbalište za husare. Uz cestu za Đurđevac formirano je katoličko i pravoslavno groblje. Uz rub karte nalazi se i popis zemljišnih parcela dodijeljenih kao vojna odšteta vojnim licima na obradu. Takva se zemljišta nisu mogla prodavati čime je spriječeno usitnjavanje i privatizacija parcela. Najveća i najkvalitetnija zemljišta najbliža gradu dobivali bi časnici i dočasnici, dok bi u drugom pojasu zemljišta dobivali građani.³¹

Od 1771. godine Bjelovar uživa status povlaštenog krajiškog grada, tj. vojnog komuniteta (*Millitär-kommunität*) s ciljem ojačavanja obrta i trgovine u gradu.³² Također, time je bio oslobođen podmirivanja pukovnijskih troškova, davanja novca, desetine i rabote, a pukovnijama nije trebao davati vojnike osim u slučaju neposredne ratne opasnosti. U demografskom je smislu to označavalo početak naseljavanja građanskih osoba u grad jer su se dotadašnjim patentima za naseljavanje prema naredbi Dvorskog ratnog vijeća u grad mogli useliti samo njemački obrtnici.³³ U urbanističkom su smislu takve promjene uzrokovale

---

²⁸ Gerić, 1994: 82.

²⁹ Slukan-Altić, 2003: 35.

³⁰ Isto: 35.

³¹ Isto: 36.

³² Status povlaštenog krajiškog grada Bjelovar je dobio zahvaljujući generalu-bojniku Wenzelu Kleefeldu koji je samoinicijativno potpisao privremenu komunitetsku normu. Glavno zapovjedništvo Varaždinskog generalata o tome je izvijestilo Dvorsko ratno vijeće u Beču, a ono Mariju Tereziju koja je predloženu komunitetsku normu i potvrdila (Holjevac, 2013:148-149).

³³ Gerić, 1994: 79.

intenzivniju i gušću izgradnju o čemu svjedoči još jedna karta iz bečkog Ratnog arhiva iz 1795. godine (slike br. 3 i 4).³⁴ Karta je izrađena u krupnom mjerilu (1:7200) i donosi detaljan pregled svih promjena u odnosu na stanje zabilježeno na kartama iz 1772. godine. U prstenu koji okružuje glavni gradski park većina je zgrada izgrađena neposredno nakon osnutka grada. U tom se području glavna promjena dogodila izgradnjom već spomenute pravoslavne crkve Sv. Trojice na uglu današnje Trumbićeve i Gajeve ulice. Područje najintenzivnije izgradnje su rubni dijelovi koji su izostavljeni u prvoj fazi razvoja grada – sjeverozapadni i sjeveroistočni ugaoni blok, jugoistočni red blokova duž današnje Kačićeve ulice te blok istočno od pijarističkog sklopa – sveukupno je izgrađeno tridesetak novih kuća.³⁵

Osim demografskog, Bjelovar bilježi rast i na ostalim područjima. Godine 1776. otvoren je prvi poštanski ured, a na početku Đurđevačke ceste (današnja Medulićeva) sagrađena je vojna i građanska bolnica. U tom razdoblju djeluju čak tri objekta vezana uz preradu svile. Najvažnija gospodarska novost je uređenje sajmišta van sjeverozapadnog dijela (područje današnjeg Trga Stjepana Radića). Do tada se sajmišna djelatnost odvijala na središnjem gradskom trgu, a položaj novog trgovačkog središta odredio je i pravac širenja grada. U tom se vanjskom dijelu zbog intenzivne trgovačke djelatnosti počinju naseljavati trgovci, a u prostornom smislu nove čestice očituje pravilan raspored i ujednačena površina što govori u prilog planske izgradnje i vanjskog dijela grada. Tada su izgrađene današnje ulice Mirka Bogovića, Vladimira Nazora i Silvija Strahimira Kranjčevića duž kojih je već tada izgrađeno dvadesetak novih kuća. Osim razvoja prostora uz sajmište, karta pokazuje i nastanak novog prigradskog naselja – Novih Ivanovčana. Naselje je smješteno sjeveroistočno, uz samu gradsku među, a pritom je formiran i novi pravocrtni put preko taborišta do gradskih vrata.

3.2. Arhitektura i izgled grada

Uspostavom novog trgovinskog središta van grada, glavni gradski trg (*Parade Platz*) počinje poprimati reprezentativan izgled. Hortikulturno uređenje uvjetovano je pružanjem glavnih gradskih ulica koje se u središtu spajaju pod pravim kutom. Na tom je središtu podignuta česma oko koje je kasnije podignut paviljon s kupolom. Na spomenutoj su karti

---

³⁴ Mirela Slukan-Altić ju datira u 1795. godinu na temelju ucrtane vojne bolnice izgrađene 1782. godine i pravoslavne crkve sv. Trojice dovršene 1795. godine.

³⁵ Slukan-Altić, 2003: 44.

označeni i barokni kipovi podignuti na glavnome trgu 1777. i 1778. godine. Prvi je kip, posvećen sv. Tereziji Avilskoj, zaštitnici Marije Terezije, podignut zaslugom Varaždinskog generalata 1777. godine (slika br. 5). Kipovi svetoga Jurja, zaštitnika Đurđevačke pukovnije (slika br. 6), svete Jelene Križarice, zaštitnice Križevačke pukovnije (slika br. 7) te svetoga Ivana Nepomuka (slika br. 8) postavljeni su 1778. godine. Postavljanje javnih vjerskih spomenika uobičajena je praksa u katoličkoj Europi u vrijeme nakon Tridentskog sabora kao izraz vjerskoga identiteta, a Habsburški su vladari posebno poticali njihovo podizanje.³⁶

Prva arhitektura koja nastaje na tlu Bjelovara uglavnom je kasnobaroknog i klasicističkog stila i uglavnom nije sačuvana u svom izvornom obliku. Arhitektonski najuspjelije građevine iz tog vremena su građevine javnog karaktera smještene u prvom prstenu oko gradskoga trga (nekada *Parade Platz* ili *Brigade Parade Platz*). Ono što je karakteristično za barokni urbanizam, a primijenjeno je u Bjelovaru i očituje se i u arhitekturi jest aksijalno akcentuiranje pojedinih točaka. Današnjim gradskim trgom dominiraju crkve dviju vjeroispovijesti što je karakteristika graničarskih gradova.³⁷ Arhitektonski je najbolje riješeno jugoistočno pročelje trga nekadašnjeg pijarističkog sklopa s vezanim pročeljem i zvonikom kasnobarokne, jednobrodne crkve sv. Terezije Avilske (slika br. 9). Crkve sa samo jednim zvonikom koji je integriran u pročelje smatraju se srednjoeuropskom invencijom i taj će tip zvonika postati dominantan u sakralnoj arhitekturi hrvatskoga kasnobaroknog razdoblja. Pravoslavna je crkva klasicistička jednobrodna građevina s polukružnom apsidom na istoku te zvonikom na pročelju, podignutim nešto kasnije od ostatka građevine, 1824. godine.

Javni i stambeni objekti iz XVIII. stoljeća uglavnom se zbog pregradnji i izmjena nisu sačuvali u svojoj izvornosti. U prstenu oko gradskoga parka podignuti su kasnije uglavnom prizemni i jednokatni objekti, kasnobaroknog ili historicističkog stila. Njihova je karakteristika gradnja podruma nadsvođenih dubokim bačvastim svodovima. Stambeni objekti, građeni na rubovima grada isprva su rađeni od drveta i svojom su fasadom okrenuti prema unutrašnjem dvorištu što se objašnjava utjecajem tradicionalne ruralne arhitekture, dok javni objekti u pravilu svojom fasadom gledaju na ulicu.³⁸

---

³⁶ Detaljnije o posttridentskoj klimi i podizanju spomenika u hrvatskim krajevima pod ingerencijom Habsburgovaca u: Cvetnić, 2007: 207-215.

³⁷ Horvat, 1960: 14.

³⁸ Slukan-Altić, 2003: 34.

4. URBANISTIČKE PROMJENE U XIX. STOLJEĆU

Grad Bjelovar se u prvih pola stoljeća svoga postojanja uglavnom razvija unutar unaprijed zadanih granica i sukladno strukturi uglavnom vojnog stanovništva. Doseljavanjem građanstva u grad jača obrtništvo i trgovina, što je značilo i razvoj niza drugih djelatnosti i postepenu izgradnju van granica grada. Takav će se trend nastaviti i u XIX. stoljeću.

4.1. Rušenje bedema i širenje grada van povijesne jezgre

Glavna promjena koja se očituje početkom XIX. stoljeća jest cjelovito rušenje fortifikacijskog sustava koji je predstavljao glavnu prepreku daljnjem širenju grada. Njegovo je preoblikovanje provedeno u kratkom roku, što s obzirom na simbolički karakter bedema i ne čudi, a potvrđeno je na katastarskom planu iz 1828. godine (slike br. 10 i 11).³⁹ Na njihovom su mjestu oblikovane široke ulice i javni prostori uz njih koji čine jasnu granicu između gradske jezgre i predgrađa. Sjeverno od gradske jezgre, od 1828. godine počinje se uređivati šetalište s drvoredom platana, današnje Šetalište dr. Ivše Lebovića⁴⁰, formirane su Vrtna ulica uz nekadašnji južni bedem (danas Ulica dr. Ante Starčevića), današnja Ulica Matice hrvatske te Sajmarska ulica uz prostor sajmišta.⁴¹

Prostor van nekadašnjih granica u ovom će vremenu zabilježiti najintenzivniji razvoj. Sjeverozapadni se dio grada počeo razvijati u posljednjoj četvrtini prethodnog stoljeća zahvaljujući intenziviranju trgovačke djelatnosti, a takav će se trend nastaviti i u ostalim dijelovima prigradskog prostora. Upravo će razvoj trgovine početkom XIX. stoljeća privući i židovsko stanovništvo koji će u daljnjem trgovačkom i kulturnom razvoju grada odigrati zapaženu ulogu. Izgradnja se odvija sjeverno i južno od stare gradske jezgre. Između Lebovićeva šetališta i novoformirane paralelne ulice, današnje Ulice Antuna Mihanovića, izgradnja pokazuje dosljedno poštivanje principa pravilne sheme ulica provedenih u gradskoj jezgri. U ostalim se dijelovima izgradnja prilagođava novim ulicama koje su uglavnom preuzele pravce starih putova. Takva se situacija ogleda u južnom dijelu grada gdje se formiranje novih ulica, Bakačeve i Niske, više prilagođava već postojećim i očito važnim prometnim pravcima Frankopanske ulice i sajmišta, nego što bi slijedilo naslijeđene

---

³⁹ Plan se čuva u Muzeju grada Bjelovara pod nazivom *Plan der Militar-Communitat Bellowar*, a izradio ga je mjernik Johan Boichetta.

⁴⁰ Krajem XIX. stoljeća drvored platana produžit će se do nekadašnjeg sajmišta (Šćitaroci, 2004: 184).

⁴¹ Slukan-Altić, 2003: 47.

urbanističke principe.⁴² Jedina je iznimka Demetrova ulica koja nastaje kao produžetak gradske ulice Andrije Kačića Miošića. Velik dio neizgrađenih parcela van grada su poljoprivredna zemljišta, što vojnih časnika, što građana jer je potreba za hranom zbog povećanog broja stanovnika sve veća. Također, u sjevernom dijelu grada, uz potok Borinac gradi se ciglana koja je trebala zadovoljiti potrebe grada za građevnim materijalom.⁴³

4.2. Promjene u gradskoj jezgri

Unutar gradske jezgre izgradnja se odvija unutar već formiranih blokovskih jedinica i očituje se povećanjem gustoće i usitnjavanjem parcela. Zbog potrebe za javnim i stambenim objektima, prostori koji su do tada bili isključivo vojne funkcije se napuštaju i sele na periferiju grada, a svoje mjesto ustupaju za gradnju stambenih i javnih objekata. Većom urbanizacijom i rastom stanovništva ostvaruju se i nove djelatnosti. U to vrijeme u Bjelovaru već djeluju Dječjačka i Djevojačka škola, a osniva se i Srpsko-pravoslavna škola na mjestu današnje zgrade pošte te Kadetska škola smještena u vojarni na gradskome trgu. Osim vojne bolnice, od 1772. godine djeluje i gradska ljekarna na početku današnje Haulikove ulice te služba primalja. Iako se više podjela grada na Križevačku i Đurđevačku pukovnicu ne provodi dosljedno, služba primalja, kao i služba gruntovničara uvedena 1815. godine organizirana je dvojno, tj. odvojeno za đurđevački i križevački dio grada.⁴⁴

Do polovice stoljeća u Bjelovaru će se izgraditi još nekoliko javnih zgrada koje su značajno doprinijele kvaliteti života građana, a posvjedočene su na planu grada Bjelovara iz 1853. godine.⁴⁵ Tridesetih i četrdesetih godina Bjelovar dobiva novu zgradu gradske vijećnice te zgrade čitaonice i nove bolnice. Gradska je vijećnica izgrađena na središnjem gradskom trgu, na uglu današnje Preradovićeve i Haulikove ulice (danas Gradski muzej Bjelovara). Godinu dana nakon izgradnje gradske vijećnice otvara se čitaonica na tadašnjoj Promenadi (danas šetalište Ivše Lebovića). Iako su je osnovali časnici, čitaonica je već 1849. godine registrirana kao građanska institucija i predstavlja važan korak ka građanskoj samostalnosti. Nova se bolnica počela graditi 1844. godine u Ulici Antuna Mihanovića, a zbog lošeg se

---

⁴² Današnja Ulica Krste Frankopana bila je glavna prometnica prema Zagrebu i posvjedočena je na svim planovima grada. Uz tu se cestu razvilo prigradsko naselje Velike Sredice koje već tada počinje poprimati funkciju bjelovarskog predgrađa.

⁴³ Slukan-Altić, 2003: 48.

⁴⁴ Isto: 50.

⁴⁵ Plan grada nastao je unutar nove karte Varaždinskog generalata 1853. godine. Čuva se u Kartografskoj zbirici Ratnog arhiva u Beču pod signaturom B.IX.a.831.

stanja stare bolnice pacijenti primaju već od 1845. godine. Nova je bolnica, kao i stara, bila pod vojnom upravom, ali su se u njoj liječili i građani Bjelovara i tako će ostati do 1871. godine, tj. razvojačenja Vojne krajine, kada gradski liječnik preuzima upravljanje bolnicom.⁴⁶ Gradnja nove bolnice te gradske čitaonice van granica jezgre grada predstavlja prekretnicu i novi smjer širenja grada jer se do tada na perifernim prostorima grade isključivo stambeni objekti građanskih osoba te objekti za potrebe vojske.

4.3. Promjene sredinom stoljeća

Ulaskom u drugu polovicu XIX. stoljeća započinje turbulentno razdoblje za građane Bjelovara. Zaostajanje Vojne krajine za ostalim dijelovima Hrvatske sve je očitije pa su i zahtjevi za njenim ukidanjem sve učestaliji. Ukidanjem kmetstva 1848. godine krajišnici su se našli u teškom položaju jer su izgubili povlaštenu status u odnosu na slobodne seljake, a zemljište koje su obrađivali, unatoč zahtjevima nisu dobili u trajno vlasništvo. Takva će se stagnacija održati sve do razvojačenja, tj. ukinuća Vojne krajine 1882. godine što će se odraziti na prostorni rast grada.⁴⁷

Plan grada koji je nastao unutar sustavne katastarske izmjere Habsburške Monarhije iz 1867. godine (slika br. 12) ne pokazuje gotovo nikakav prostorni razvoj grada u odnosu na kartu iz 1853. godine.⁴⁸ U odnosu na plan iz 1828. godine očito je da se u staroj gradskoj jezgri manje kuće zamjenjuju većima što je rezultat potrebe za stanovima zbog naglog demografskog rasta zabilježenog sredinom stoljeća.⁴⁹ Van starih granica grada gradilo se uglavnom u južnom i sjevernom dijelu. Nekoliko je novih stambenih objekata izgrađeno u današnjoj Frankopanskoj i Kovačićevoj ulici. Sjeverno do Promenade, tj. Lebovićeve šetališta formirane su nove ulice kao okosnice buduće gradnje – današnje ulice Ferde Livadića i Istarska koje nastaju paralelno s Ulicom Antuna Mihanovića. Također, formiraju se i ulice Banovine Hrvatske, Ljudevita Jonkea, Vlatka Mačeka i Željka Sabola. U istočnom dijelu grada, uz Ulicu Josipa Jelačića, tada glavnu prometnicu prema Đurđevcu, formiran je

---

⁴⁶ Blažeković, 1985: 24.

⁴⁷ Proces demilitarizacije Vojne krajine tekao je dosta sporo, razvojačenje je proglašeno 1873. godine, a pravno je Vojna krajina prestala postojati tek 1. siječnja 1882. godine (Blažeković, 1985: 19).

⁴⁸ Katastarska izmjera Hrvatske i Slavonije izvedena je između 1851. i 1877. godine, a po caru Franji I. koji 1817. godine donosi *Patent o stabilnom katastru*, otkad se izmjera u Monarhiji provodi, dobila je naziv franciskanska katastarska izmjera (Slukan-Altić, 2003: 57).

⁴⁹ Bjelovar usprkos gospodarskoj zaostalosti konstantno bilježi demografski rast; 1837. godine u Bjelovaru je živjelo 1557 stanovnika, 1857. godine 1691, a 1869. godine 2 151 što je za razdoblje od 1857. do 1869. rast od 38,3 stanovnika na godinu (Slukan-Altić, 2003: 57).

trapezoidni manji trg za potrebe vojske (drugi Parade Platz) na čijem će se mjestu razviti Trg hrvatskog sokola. S obzirom na to da je riječ o katastarskom planu koji razlikuje drvenu gradnju od zidane, osim podataka o prostornom razvoju saznajemo da je unutar gradske jezgre drvena gradnja zamijenjena novom, zidanom. Izuzetak su tada još sačuvani drveni objekti na rubnim dijelovima jezgre. Osim toga, saznaje se da je, unatoč razvoju trgovine i doseljenu građanskih osoba, dominantna funkcija javnih građevina i dalje vojna.

Usprkos stagnaciji na svim područjima, iz ovog su vremena sačuvani vrijedni primjerci arhitekture inicirani od strane Ignaza pl. Čivića Rohrskog, zapovjednika Đurđevačke pukovnije. Čivić je inicirao podizanje tri građevine u Bjelovaru za Đurđevačku pukovnicu, a vjerojatno je da ih je sve realizirao Franjo Klein - kuću prvog majora smještenu na sjeverozapadnom rubu gradskoga trga (danas zgrada turističke zajednice – slika br. 13) i kuću pobočnika na suprotnoj strani (danas zgrada knjižnice – slika br. 14) te pukovnijski zatvor na kraju promenade uz cestu prema Đurđevcu (slika br. 15).⁵⁰ Sve su građevine podignute u romantičarskom *Rundbogenstil* koji se osobito koristio za podizanje vojnih zgrada u Monarhiji što se objašnjava utjecajem triju velikih vojarni građenih 50-ih godina u Beču.⁵¹ U tom je smislu javna gradnja u Bjelovaru potpuno istovremena trendovima iz centra Monarhije, ali je jasno, zbog financijskih okvira nešto skromnija.

---

⁵⁰ Osim spomenutih građevina u izvorima se spominje i kuću za upravne referente za koju se danas ne zna gdje je izvedena ni o kojoj se kući radi (Damjanović, 2009: 70).

⁵¹ Damjanović, 2009:71.

5. RAZVOJ GRADA NA PRIJELAZU STOLJEĆA

Posljednja četvrtina XIX. stoljeća u Bjelovaru, ali i širem hrvatskom području, obilježena je političkom i gospodarskom nesigurnošću. Privremena stagnacija zahvatila je i područje proizvodnje i obrta, svilarska industrija je nestala, a obrtna je proizvodnja rasla samo za potrebe stanovništva. Takva će se situacija održati sve do ukinuća hrvatsko-slavonske Vojne krajine, preuzimanja uprave od strane banske vlasti te uspostavom Bjelovarsko-križevačke županije s administrativnim sjedištem u Bjelovaru. Dodatni polet razvoju grada dat će i izgradnja prometne infrastrukture, prvenstveno željeznice krajem stoljeća što će rezultirati intenzivnim razvojem na prijelomu XIX. i XX. stoljeća.

Pitanje ukidanja Vojne krajine dugo je bivalo neriješeno zbog različitih interesa habsburškog dvora i mađarskih političkih elita. Konačno je 1869. car Franjo Josip I. izdao reskript o djelomičnom ukinuću Krajine, a pravi su pregovori austrijske i ugarske strane počeli tek početkom 1871. godine i završili carskim manifestom od 8. lipnja 1871. kojim se Austrija obvezuje na donošenje zakona kojima bi se Krajina sjedinila s Hrvatskom i predala Ugarskoj.⁵² Ukinućem Krajine i stupanjem na snagu Zakona o ustroju županija i uređenju uprave županija i kotara od 5. veljače 1886. godine Bjelovar postaje sjedište Bjelovarsko-križevačke županije.⁵³ Zahvaljujući novom upravno-teritorijalnom ustroju Bjelovar će dobiti niz novih funkcija koje će biti značajni poticaj razvoju grada. Od 1872. godine djeluje Kraljevski županijski sudbeni stol, a svoje su urede imali i župan, županijski tajnik, županijski i kotarski školski nadzornici, liječnici, veterinari, nadšumar te kotarski inženjerski pristav. Broj stanovnika od službenog ukinuća Vojne krajine do kraja stoljeća gotovo se udvostručio. To će rezultirati intenzivnom graditeljskom djelatnošću i prostornim širenjem grada što će iziskivati izradbu novog katastarskog plana grada.

5.1. Bjelovar prema katastarskoj izmjeri grada iz 1892./93. godine

Katastarsku izmjeru izveo je gradski inženjer Srećko Smočinski 1892./93. godine (slika br. 16).⁵⁴ Karta je nastala u mjerilu 1:2 880 i bilježi novi popis kućnih brojeva koji se koristi i danas. Na karti je vidljivo da se trend popunjavanja praznih parcela stambenom

---

⁵² Karaula, 2012: 36.

⁵³ Tom je zakonu prethodila naredba zemaljske vlade od 28. veljače 1975. godine kojom je Bjelovarska županija podijeljena na dvije podžupanije sa sjedištima u Bjelovaru i Križu (Slukan-Altić, 2003: 62).

⁵⁴ Katastarski plan iz 1892./93. godine čuva se u Muzeju grada Bjelovara pod signaturom 707.

gradnjom u rubnim područjima i dalje nastavlja. U strogom je gradskom središtu gradnja i dalje rezervirana isključivo za prostore javne namjene pa se otvaraju Narodna štediona u Ulici Josipa Jurja Strossmayera te nova jednokatnica Djevojačke učione, izgrađena 1890. godine na uglu današnjih ulica Ivana Trnskoga i Ante Starčevića.⁵⁵ Osim toga, Bjelovar je 1882. godine dobio prvu sinagogu na križanju današnje Strossmajerove ulice i Ulice Andrije Kačića Miošića (slika br. 17).⁵⁶ Stara zgrada sinagoge jednostavnog pravokutnog tlocrta, s neoklasicističkim pročeljem služila je stanovnicima grada židovske vjeroispovijesti sve do izgradnje nove reprezentativne sinagoge s početka XX. stoljeća. Prostor intenzivne izgradnje u ovom je razdoblju Šetalište Ivše Lebovića - osim već izgrađene zgrade Kraljevskog sudbenog stola gradi se nova zgrada Kotarskog suda koji je do tada djelovao na uglu današnje Trumbićeve i Ulice Matice hrvatske. Također, 1882. godine dovršena je, nakon nekoliko godina pregradnji, zgrada knjižnice. Riječ je o slobodnostojećoj prizemnici, neoklasicističkih stilskih obilježja sačuvana u svojoj izvornosti i urbanistički važna jer svojim pročeljem zatvara vizuru gradskoga korza.⁵⁷

Usprkos društvenim promjenama te razvojačenju, u gradu još prevladavaju objekti vojne uprave (na karti su označeni žutom bojom). U gradu je tada smješteno nekoliko vojarni, ona na gradskom trgu, vojarna na Trgu hrvatskog sokola, rezervistička vojarna na današnjem Trgu A. G. Matoša te novosagrađena vojarna Filipović uz današnju Franjevačku ulicu. Većina nekadašnjih vojnokrajiških zgrada u centru su zadržale vojnu funkciju pa grad u tom trenutku broji čak tridesetak objekata vojne uprave. Tome se priključuju i zgrade domobranske vojske koje su preuzele stan bojnika Đurđevačke pukovnije na glavnom trgu, stan furira na uglu današnje Gundulićeve i Haulikove ulice, te vojna i građevinska spremišta Križevačke pukovnije kod Malih Sredica.⁵⁸ O važnosti Bjelovara kao vojnog središta svjedoči i posjet cara Franje Josipa 1888. godine, kada je u društvu prijestolonasljednika Rudolfa, nadvojvoda Viliama, Josipa i Otta te budućeg engleskog kralja Edvarda VII. pregledao vojne objekte u gradu te prisustvovao vojnim vježbama u Rači i Drljanovcu.

---

⁵⁵ Slukan-Altić, 2003: 65.

⁵⁶ Medar, 2007: 164.

⁵⁷ Slukan-Altić, 2003: 125

⁵⁸ Isto: 66.

5.2. Uređenje hortikulturnih površina

U ovom su se razdoblju pod većim utjecajem građanskog sloja počela nametati i pitanja uljepšanja i hortikulturnog uređenja grada. Već je 1883. godine prihvaćen prijedlog gradskog inženjera Rettera o podjeli trga u četiri dijela.⁵⁹ Godine 1890. odvjetnik dr. Bernhard Rehberger osnovao je Društvo za poljepšanje grada koje provodi akcije uređenja vrtova, drvoreda i staza.⁶⁰ Društvo je 1894. postavilo u središte parka meteorološki stup, financiralo je nabavu 16 klupa te je ogradilo trg živicom.⁶¹ U narednim su se godinama asfaltirale staze, a 1898. godine donesena je odluka da se cijeli trg ogradi željeznim rešetkama. Također, duž Gundulićeve je ulice 1894. godine Društvo posadilo drvored bagrema. Paralelno se pristupilo i uređenju drugih javnih površina. Gradski inženjer Srećko Smočinski na temelju plana grada iz 1894. godine izrađuje osnovu za uređenje velikog gradskog perivoja na mjestu tadašnjeg sajmišta. Uređenje se ostvarilo samo djelomično tek 30-ih godina XX. stoljeća nakon što se u neposrednoj blizini otvorilo gradsko kupalište jer su se uređenju protivili trgovci i obrtnici koji su imali lokale duž sajmišta bojeći se poslovnih gubitaka. Na katastarskom planu iz 1892./93. godine vidljiva je još jedna nova hortikulturna zona. U sjeverozapadnom dijelu grada, neposredno uz posjede Đure Vojnovića, uz današnju Ulicu Matije Gupca formirana je najveća perivojna površina na prijelazu stoljeća, šetalište nazvano Gaj Franje Josipa. Izgradnjom vojarne uz Zagrebačku ulicu, gaj je u svojem većem dijelu nestao, a do danas je ostao sačuvan njegov sjeverni dio, preuređen u spomen-groblje Borik.

5.3. Građevni red za gradove Kraljevina Hrvatske i Slavonije – prvi bjelovarski regulacijski plan

Novo razdoblje u prostornom razvoju obilježilo je i osnivanje gradskog Građevnog odbora 1883. godine te donošenje zakonske urbanističke regulative, tj. *Građevnog reda za gradove u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* 1895. godine kojim je obuhvaćen i grad

---

⁵⁹ Šćitaroci, 2004: 184.

⁶⁰ Prema *Pravilima društva za poljepšavanje grada Bjelovara* zadaća je društva osim uređenja trgova, ulica i šetališta i „sastavljanje građevnih i regulatornih osnova smierajućih na poljepšavanje grada i odstranjenje građevnih mana i nedostataka u građevnom i hygienskom pogledu, ter će tu svrhu o vlastitom trošku ili poticanjem i djelotvornim podpomaganjem drugih izvadjati, u koliko vlastita društvena sredstva nedostižu“ (*Pravila društva za poljepšavanje grada Bjelovara*, 2004: 3).

⁶¹ Meteorološki je stup postavljen tako da svaka njegova strana gleda na određenu stranu svijeta. Na sjevernoj je strani imao termometar, na istočnoj vlagometar i tlakomjer, na južnoj kartu Europe, a zapadna je strana pokazivala srednjoeuropsko vrijeme po kojem su se ravnale željeznice i pošta (Slukan-Alticić, 2003: 66. i Šćitaroci, 2004: 185).

Bjelovar.⁶² Građevni red donosi niz obvezujućih odredbi koje bi trebale doprinijeti oblikovanju modernog grada.⁶³ Tako Red određuje da se novonastale ulice moraju sjeći pod pravim kutom, širina glavnih ulica trebala bi biti najmanje 15, a sporednih 12 metara. Vlasnici kuća imaju obvezu uređivanja i održavanja glavnih pročelja koja od sada moraju biti okrenuta prema ulici. Industrija se zbog zdravlja i sigurnosti mora smjestiti izvan stambene zone. U gradu je zabranjena drvena stambena i gospodarska gradnja jer je takva gradnja često bila uzrok požara u gradovima. Osim toga, Red nalaže svakom gradskom poglavarstvu dužnost izrade regulacijske osnove budućeg razvoja svoga grada.

Građevni odbor, na čelu s gradskim mjernikom i inženjerom Srećkom Smočinskim započeo je na izradi regulacijskog plana neposredno nakon katastarske izmjere grada 1893. godine, i prije nego je donesen *Građevni red*. Regulacijska je osnova (slika br. 18) trebala riješiti pitanja sajmišta, infrastrukturne probleme te pitanje regulacija potoka i njihove odvodnje. Nakon što je Osnova odobrena na sjednici Gradskog poglavarstva 7. prosinca 1894. godine, prosljeđena je na odobrenje Zemaljskoj vladi u Zagreb. Unutrašnji odjel Zemaljske vlade zatražio je manje korekcije koje su se odnosile na smještaj sajmišta i produženje Kolodvorske ulice (danas Masarykove) što je i učinjeno pa je konačno odobrenje i stupanje na snagu Osnove otpočelo 15. ožujka 1897. godine.⁶⁴ S obzirom na pravilnost ulica gradske jezgre, manje su se korekcije trebale izvršiti samo u njenim vanjskim dijelovima i to proširenjem, kao što je npr. predviđeno pomicanje građevnog pravca južne strane Zagrebačke ulice (danas Ulice Vladimira Nazora). Predviđeno je također ispravljanje Lešnikove ulice (Ulice Željka Sabola) te Kutne i Uske ulice što do danas nije provedeno pa su te ulice ostale izrazito nepravilna tlocrta.

Veći dio plana odnosio se na regulaciju budućih zona izgradnje. I dalje je prisutna tendencija širenja grada na sjevernu stranu gdje je planirana izgradnja novih ulica. Predviđeno je produženje Mihanovićeve ulice budućom Ulicom Vlatka Mačeka, a sjeverno od

---

⁶² Osim Bjelovara, *Građevnim redom* obuhvaćeni su i hrvatski gradovi: Senj, Bakar, Sisak, Karlovac, Petrinja, Koprivnica, Križevci, Požega i Slavonski Brod (Slukan-Altić, 2003: 70).

⁶³ Habsburška je Monarhija sustavom zakonskih odredbi poticala planiranje gradova kao preduvjet razvoja još od sredine XIX. stoljeća. Ipak, zbog političke i ekonomske situacije te prometne izoliranosti većina je hrvatskih gradova pristupila izradi regulatornih osnova, koje su svojevrsni znak modernizacije, uglavnom na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće. Iako se svaki grad razvija ovisno o specifičnom političkom, ekonomskom ili povijesnom kontekstu, regulacije pokazuju neke zajedničke karakteristike: tendenciju širenja van povijesnih prostornih okvira, pomirenje organskog urbanog tkiva s geometrijskim modelima i načelima gradogradnje XIX. stoljeća, unošenje urbanih sadržaja u nova područja, počeci zoniranja gradskih područja, planiranje i izgradnja komunalnih sustava te planiranje javnih estetiziranih prostora (Knežević, 2004: 105-106).

⁶⁴ Slukan.Altić, 2003: 70. i Karaula, 2012: 264.

Mihanovićeve propisano je osnivanje dva nova paralelna pravca; pravac Istarska – Livadićeva – Zagorska te nova ulica Brune Bušića.

5.4. Izgradnja željezničke infrastrukture i razvoj južnog dijela grada

U jugoistočnom dijelu grada, već u vrijeme izrade regulacijskog plana, izgrađena je dugoočekivana željeznička pruga i kolodvor što je utjecalo i na strukturu i urbanistički razvoj grada. Željezničko povezivanje Bjelovara s ostatkom zemlje dugo je predstavljalo kamen spoticanja razvoju grada. O željezničkoj infrastrukturi hrvatskih zemalja odlučivali su Beč i Pešta, a prioritet su imale one trase kojima su se austrijski i mađarski prostor mogli bolje povezati s jadranskom obalom. Bjelovar je tako ostao jedan od posljednjih gradova koji se uključio u željezničku mrežu Hrvatske. Konačno, osnutkom Bjelovarsko-križevačke županije i uspostavom Bjelovara kao njena središta 1886. godine, grad se uključuje u sustav Južnih željeznica.⁶⁵ Problem lokacije pruge i kolodvora izazvao je žustre rasprave u kojoj su sudjelovali predstavnici gradske vlasti i željeznica, ali i građani. Kraljevska ugarska željeznica financirala je izgradnju pa je time tražila najjeftiniju i najkraću trasu kojoj bi se prilagodio i smještaj kolodvora u gradu. Predstavnici gradskih vlasti i sami građani željeli su trasu pruge i lokaciju kolodvora prilagoditi gradskim prometnicama kako pruga ne bi sprječavala daljnji prostorni razvoj grada. Ni građani nisu bili ujedinjeni po pitanju lokacije; tako su neki predlagali smještaj kolodvora u sjeveroistočnom dijelu grada koji bi omogućio najveću dobit za njegov budući razvitak, dok su drugi predlagali smještanje kolodvora s južne strane Niske ulice jer je to područje zbog vlage nepogodno za stambenu izgradnju.⁶⁶ Polemike su trajale tijekom siječnja i veljače 1893. godine u Tjedniku Bjelovarsko-križevačkom, a o konačnoj su lokaciji naposljetku ipak odlučili investitori. Kolodvor je smješten u jugoistočni dio grada, što je za investitore predstavljalo gradnju najkraće trase, a zbog blizine gradskog središta i profit. Prva izgrađena dionica Križevci-Bjelovar u promet je službeno puštena 12. rujna 1894. godine, a u narednim se godinama grad povezao s Viroviticom i Koprivnicom.⁶⁷ Istovremeno se gradnjom pruge riješilo i pitanje regulacije Mlinskog potoka koji je na svom toku uz današnju Vukovarsku ulicu skrenut na istok prema Bjelovackoj.⁶⁸

---

⁶⁵ Karaula, 2012: 150.

⁶⁶ Slukan-Altić, 2003: 71-73.

⁶⁷ Pruga prema Virovatici preko Trojstvenog Markovca puštena je u promet 1900. godine, a potpuno povezivanje s Koprivnicom uslijedilo je tek 1912. godine (Karaula, 2012: 150-152).

⁶⁸ Slukan-Altić, 2003: 73.

Izgradnja pruge i kolodvora imalo je dugoročne posljedice za razvoj grada. Intenzivirana je izgradnja u jugoistočnom dijelu grada između današnje Kovačićeve ulice i pruge. U južnom su se dijelu grada novoplanirane ulice trebale nastavljati na ortogonalnu shemu središnjeg dijela grada. Nastavak Kačićeve ulice – Demetrova, produžena je do Trga Zmaja Jovana, tj. današnjeg Trga Antuna Gustava Matoša. Paralelno s Demetrovom planirana je današnja Ulica Naste Rojc čiji produžetak do Draškovićeve nikad nije izveden. U smjeru istok-zapad izvedene su Draškovićeve, Palmotićeve i Vidrićeve ulice. Kao prilazna ulica kolodvoru izgrađena je današnja Ulica Grgura Ninskog (tada Georgijevićeve) koja produžuje u Masarykovu te Kolodvorska ulica koja se pružala tik uz prugu. Masarykova je ulica prema korekciji Osnove Zemaljske vlade trebala biti ispravljena tako da bude paralelna s Ulicom Ante Starčevića, međutim, to se naposljetku nije ostvarilo i ostvarena je u skladu s prvim prijedlogom Osnove. Zemaljska vlada također je tražila produženje Kolodvorske ulice do Rusanove što je i učinjeno, ali je taj produžetak kasnijom izgradnjom autobusnog kolodvora izgubljen. Uz pravac ulica Grgura Ninskog i Masarykove, Osnovom je predviđena zona elitne stambene izgradnje s isključivo višekatnim stambenim objektima. Kako bi se ta elitna stambena zona zaštitila od buke i prašine koja je dopirala od pruge i kolodvora predviđena je nova zelena površina, tzv. zeleni zid čiji bi potez tekao sve do Rusanove ulice.⁶⁹ Time se ujedno željelo stvoriti visoko estetiziran prostor pri ulasku u grad iz smjera kolodvora što je i ostvareno izgradnjom historicističkih i secesijskih vila na tome potezu. Perivojni potez na kraju je samo djelomično ostvaren, kao tadašnji Kolodvorski trg, na mjestu na kojem se danas nalazi Trg kralja Tomislava, dok se njegov planirani sjeverni dio u narednim godinama paradoksalno razvio u industrijsku zonu.⁷⁰ Do 1900. godine izgrađene su obje strane Široke ulice (Draškovićeve), sjeverni dio Nove ulice (Palmotićeve) te 15-ak kuća u Demetrovoj ulici.⁷¹ Sjeverna strana Georgijevićeve ulice (Ulica Prilaz, današnja Ulica 108. puka) izgrađena je sa svoje zapadne strane, dok je njena istočna strana uz prugu posve neizgrađena.

---

⁶⁹ Isto je učinjeno i u Zagrebu gdje je zeleni potez u svom zapadnom dijelu ostvaren kao Botanički vrt (Slukan-Altić, 2003: 73-74).

⁷⁰ Slukan-Altić, 2003: 74.

⁷¹ O tome svjedoči katastarski plan iz 1900. godine u 8 rukopisnih listova s pripadajućim popisom katastarskih čestica. Svaki list prikazuje jedan gradski kotar. Karte je izradio Srećko Smočinski.

5.5. Komunalna i industrijska infrastruktura

U vezi s infrastrukturnim razvojem, inženjer Srećko Smočinski izradio je i detaljnu klasifikaciju gradskih prometnica na cestovnoj mreži iz 1896. godine (slika br. 19).⁷² Prometnice je podijelio prema stupnju izgrađenosti i prema zahvatima koje se na njima trebaju provesti. Tako Smočinski dijeli prometnice na: izgrađene ceste, ceste koje se trebaju izgraditi, ceste koje se trebaju pošljunčati te ostale ulice i poljske putove. Zahvati koji su trebali biti izvršeni ovisili su o važnosti prometnice u povezivanju šireg područja grada.⁷³ Prometnice najvećeg značaja bile su one kojima se grad povezivao s drugim urbanim središtima, a čija je uređenost važna i zbog živih trgovinskih veza. Iste su važnosti i ulice koje su okruživale glavni trg te ulice oko sajmišta i kolodvora koje su prve uređene i popločene kamenim kockama.

Paralelno s regulacijskom osnovom grada, Smočinski je izradio 1896. godine i posebnu osnovu za uređenje sajmišta (slika br. 20). Tome je prethodilo mišljenje komisije uprave Veterinarskog odsjeka iz Zagreba početkom devedesetih godina XIX. stoljeća kako staro sajmište ne odgovara sanitarnim i veterinarskim propisima te da se mora premjestiti dalje od stambene zone. Obrtnici, trgovci i gostioničari koji su svoje lokale imali uz sajmište protivili su se premještanju, bojeći se gubitka prometa. Problem je na kraju riješen kompromisno, premještanjem samo stočnog dijela sajmišta koji se održavao na sjevernome dijelu. Taj je dio trebao biti pretvoren u park, a stočni bi se sajam premjestio na sjevernu stranu današnje Ulice Pavleka Miškine. Na mjestu stočnoga sajmišta se također predlagala izgradnja nove zgrade realne gimnazije. Kako otpor građana nije jenjavao, sajmište je naposljetku premješteno tek 1908. godine zahvaljujući pritiscima Zemaljske vlade i to na novoizabranu lokaciju, sa sjeverne strane današnje Ulice Brune Bušića.⁷⁴ Prostor starog sajmišta pretvorit će se u narednim godinama u još jednu zelenu površinu u gradu.

Godine 1908. počela se graditi gradska kanalizacija. U radovima koji su trajali samo godinu dana objedinjene su samo Šenoina ulica i Šetalište Ivše Lebovića. Paralelno se počinje graditi gradska plinara s južne strane groblja uz željezničku prugu. Plinara je od 1909. godine

---

⁷² Karta cestovne mreže čuva se u Kartografskoj zbirci Državnog arhiva u Bjelovaru.

⁷³ Slukan-Altić, 2003: 76.

⁷⁴ Nakon što je 1908. godine zbog nepoštivanja prethodnih odredbi i savjeta vlada uvjetovala zatvaranjem svih bjelovarskih sajмова, gradska je uprava u kratkom roku sajam konačno i trajno preselila na prostor nekadašnjeg vojnog tabora, uz sjevernu stranu Ulice Brune Bušića (Karaula, 2013: 265).

osiguravala plinsku rasvjetu u gradu čime je privremeno riješen jedan od gorućih infrastrukturnih gradskih problema.⁷⁵

Izgradnjom željeznice Bjelovar će doživjeti gospodarski uzlet koji će se nastaviti sve do Prvog svjetskog rata. U bankama i štedionicama lakše se dolazi do kapitala što će potaknuti rast obrtništva i trgovine te stvoriti preduvjete za razvoj sekundarnog sektora.⁷⁶ Prvi industrijski pogon u gradu, Paromlin, otvoren je 1894. godine, u godini dolaska željeznice. Netipično za to vrijeme, Paromlin je smješten u današnju Mihanovićevevu ulicu, uz zgradu nove vojarne. Za to je vrijeme karakteristična gradnja industrijskih pogona uz željezničku prugu radi smanjenja troškova prijevoza, a smještaj Paromlina udaljena od željeznice tumači se činjenicom da se lokacija kolodvora nije znala do posljednjeg trenutka. Početkom XX. stoljeća izgradit će se industrijski ogranak pruge od kolodvora do paromlina čime će se Paromlin povezati s industrijskom zonom. Osim tog netipičnog primjera pozicioniranja industrije, svi kasniji industrijski objekti gradit će se uz prugu. Tako je nakon Paromlina, prvi veći industrijski pogon, bjelovarska podružnica tvornice kavinih surogata „Hinko Franck i sinovi“, pozicioniran u zaleđu kolodvora, tj. u dijelu grada u kojem će se u narednim desetljećima formirati industrijska zona grada.⁷⁷

5.6. Arhitektura na prijelazu stoljeća

Sveukupni razvoj grada odrazit će se i na području školstva, kulture i javne izgradnje. U to su vrijeme u Bjelovaru djelovali neki od vodećih hrvatskih arhitekata i umjetnika. Osim lokalnog inženjera i mjernika Srećka Smočinskog, projekte za javne građevine izvodili su i Hermann Bollé, Stjepan Podhorsky, Martin Pilar i Dionis Sunko. U potresu koji je pogodio grad 1880. godine teško su stradale obje crkve u centru grada. Obnova crkava povjerena je zagrebačkom arhitektu Hermannu Bolléu. Bolléov projekt obnove pročelja crkve Sv. Terezije Avilske trebao je biti izveden u stilu njemačke neorenesanse s naglaskom na bogatoj dekoraciji tornja kao središnjeg dijela pročelja. Na kraju taj projekt nije izveden zbog pomanjkanja sredstava i protivljenja lokalnih inženjera koji su taj posao htjeli za sebe, a

---

⁷⁵ Problemu gradske rasvjete dugo se nije pristupalo što zbog materijalnih razloga, što zbog neslaganja gradskih zastupnika oko vrste rasvjete. Iako su građani zagovarali električnu, gradski su zastupnici odabrali plinsku rasvjetu u izvedbi bečke tvrtke Monoschek. Paradoksalno, u vrijeme kad Bjelovar tek uvodi gradsku rasvjetu grad Zagreb odbacuje plin i uvodi elektrificiranu rasvjetu (Slukan-Altić, 2003: 85-86).

⁷⁶ O cjelokupnom razvoju gospodarstva na prijelazu stoljeća više u: Karaula, 2012: 130-146.

⁷⁷ Slukan-Altić, 2003: 81.

prema Bolléovim nacrtima obnovljena je 1888. godine samo unutrašnjost crkve.⁷⁸ Pravoslavna crkva Sv. Trojice, također stradala u potresu, obnovljena je početkom XX. stoljeća, samo djelomično po projektu H. Bolléa.⁷⁹ Kraljevska mala realna gimnazija koja je nudila četverogodišnje obrazovanje postala je pretijesna za sve veći broj učenika. Zato je bjelovarski župan Milutin Kukuljević-Bassany Sakcinski od Zemaljske vlade u Zagrebu tražio da se Mala realna gimnazija pretvori u Veliku gimnaziju u kojoj bi obrazovanje trajalo osam godina. Zemaljska je vlada dala odobrenje pod uvjetom da se u dogovoru s gradskom upravom podigne nova zgrada gimnazije što je i ostvareno (slike br. 21 i 22). Nova je zgrada podignuta 1901. godine, u roku 14 mjeseci, na mjestu na kojem se dotad nalazila zgrada pošte, na kraju Preradovićeve ulice, prema projektu zagrebačkog arhitekta Stjepana Podhorskog.⁸⁰ Pošta dobiva novu zgradu, rađenu prema projektu Ignjata Fischera na Trgu Marije Terezije, na mjestu na kojem se pošta nalazi i danas.⁸¹ Nedaleko Gimnazije, na uglu Demetrove i Kukuljevićeve ulice gradi se nova jednokatnica kotarske oblasti.

Do početka Prvog svjetskog rata grad će dobiti još nekoliko reprezentativnih javnih prostora i građevina. Na prostoru već formiranog Banskoga trga za potrebe društva Hrvatskog sokola izgrađena je zgrada Sokolskog doma. Za tu je prigodu grad društvu poklonio gradilište te financirao polovicu troškova. Prema preliminarnim skicama i nacrtima Srećka Smočinskog i Martina Pilara, Dionis Sunko je projektirao zgradu s karakteristikama bečke secesije (slika br. 23).⁸² Zgrada je dovršena 1912. godine, a oko nje je već sljedeće godine formiran park s ljetnim vježbalištem čineći time funkcionalnu i estetsku novinu na samom rubu centra grada. Drugi reprezentativni prostor koji se tada ostvaruje je nova zgrada sinagoge uz vojno skladište u Mažuranićevoj ulici (slika br. 24). Razvojni skok koji je Bjelovar ostvario na prijelazu stoljeća privukao je velik broj židovskog stanovništva koji se uglavnom bavio trgovinom.⁸³ Kako je njihova zajednica rasla, stara sinagoga više nije zadovoljavala njihove potrebe i pristupilo se izgradnji nove reprezentativne zgrade u užem gradskom središtu, gdje se i inače pozicioniraju sinagoge s obzirom na grupiranje Židova u centrima radi trgovine. Za tu je priliku angažiran poznati zagrebački arhitektonski ured Lava Hönigsberga i Julija Deutscha, a

---

⁷⁸ Damjanović, 2011: 52.

⁷⁹ Bollé je za crkvu izradio ikonostas, a izrada zidnih i stropnih slika i ikona povjerena je značajnim hrvatskim slikarima Ivanu Tišovu, Celestinu Medoviću i Beli Čikoš Sesiji. Više u: Damjanović, 2009a: 74.

⁸⁰ O razvoju školstva i izgradnji zgrade gimnazije više u: Karaula 2012: 226-239.

⁸¹ Slukan-Altić, 2003: 80.

⁸² Medar, 1989: 45.

⁸³ Većina Židova bili su ugledni bjelovarski trgovci i industrijalci koji su značajno doprinijeli razvoju grada ulagajući vlastiti kapital. Među najznačajnijim bjelovarskim Židovima su Lavoslav Singer, prerađivač i izvoznik brašna u srednju Europu te Dragutin Wolf, industrijalac i osnivač današnje tvornice Koestlin. Više o Židovima u Bjeovaru u tom razdoblju u: Karaula, 2012: 207-212.

glavni projektant bio je njihov suradnik i kasniji suvlasnik ureda Otto Goldscheider.⁸⁴ Sinagoga u stilu južnonjemačke moderne počinje se graditi 1913. godine, a u većoj je mjeri dovršena do 1914. godine.⁸⁵ Bjelovarska je sinagoga jedna od rijetkih sinagoga iz tog vremena za koje je karakteristično suvremeno pozicioniranje uz os ulice, za razliku od dotadašnje prakse u Austro-Ugarskoj.⁸⁶ Iste se 1914. godine počinje graditi i nova zgrada bolnice, tj. kirurškog paviljona u Mihanovićevoj ulici prema projektu Ignjata Fischera koji je do tada već stekao reputaciju vodećeg arhitekta zdravstvenih objekata. Zbog početka rata i poslijeratne ekonomske krize paviljon je dovršen tek 1924. godine uz preinaku izvornog projekta. Naime, pročelju je dodana nadstrešnica nad glavnim ulazom i balkon na prvom katu, čime je izgled pročelja postao gotovo istovjetan zgradi rodilišta, ginekologije i primaljskog učilišta u Petrovoj 13, čiji je autor također Fischer.⁸⁷ Osim navedenih reprezentativnih objekata, u tom se razdoblju gradi i niz privatnih kuća i vila sa secesijskim dekorativnim elementima, prvenstveno u Massarykovoju, Kranjčevićevoju i Draškovićevoju ulici.⁸⁸

Dugogodišnje mirno razdoblje i nagli ekonomski i kulturni razvoj prvo će prekinuti početak Prvog svjetskog rata. U vojnome gradu ljudstvo, javna uprava, gospodarska proizvodnja i promet podređuju se potrebama ratovanja. Krajem rata, raspadom Austro-Ugarske i ulaskom u novu državu započet će novo dinamično razdoblje hrvatske povijesti, a time i grada Bjelovara.

---

⁸⁴ Hönigsberg je umro 1911. godine, ali je ured nastavio raditi pod njegovim imenom pa se sinagoga vodi kao djelo obojice arhitekata

⁸⁵ O moći židovske zajednice svjedoči i iznos koji je plaćen za novu sinagogu. Troškovi izgradnje bili su 160.000 kruna, dvostruko više nego što je plaćena zgrada Sokolane.

⁸⁶ Osim bjelovarske sinagoge, uz os ulice grade se donjogradska sinagoga u Osijeku te *Tempio* u Rijeci (Karač, 2009: 228).

⁸⁷ Više o Fischerovom kirurškom paviljonu u Bjelovaru u: Bagarić, 2011:103-106.

⁸⁸ Više o arhitekturi pojedinih gradskih kuća i vila u: Vukašinović, 2010: 56-61.

6. RAZVOJ GRADA U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

Uspostavom nove jugoslavenske države grad Bjelovar je u početku zadržao mjesto upravnog središta Bjelovarsko-križevačke županije. Vidovdanskim ustavom iz 1921. godine, a na temelju Zakona o oblasnoj i sreskoj samoupravi (1922.) Kraljevina SHS je podijeljena na 33 okruga, a Bjelovar je time izgubio status županijskog centra i našao se u Osječkom okrugu sa statusom kotara i grada.⁸⁹ Zahvaljujući gospodarskim osnovama, stvorenim u prethodnom razdoblju, a temeljenim na trgovini, obrtništvu i industriji nastavit će se pozitivan gospodarski trend što će potaknuti preseljenje osiromašenih građana iz okolnih naselja u grad. Takav će se trend održati sve do Velike gospodarske krize 1929. godine, kada će biti zabilježen rast registriranih trgovaca, obrtnika i industrijalaca, ali s manjim prihodima. Tome je djelomično doprinijelo preusmjerenje glavne željezničke veze Zagreb-Osijek, čime je Bjelovar izgubio dio svog trgovačkog i gospodarskog prometa.⁹⁰ Bez obzira na krizne tridesete godine, grad konstantno bilježi porast stanovništva. Sve je veći broj pridošlog seoskog stanovništva potaknutog teškom situacijom na selu, a porastu je doprinijelo i pripojenje Hrgovljana, Velikih Sredica, Malih Sredica i Novih Plavnica.

Usljed brojnih zemljišno-posjedovnih promjena u novoj se državi pristupilo izradi nove katastarske izmjere čitavog administrativnog područja grada. Zbog tri katastarske općine koje su činile teritorij grada, izmjera je trajala nekoliko godina i u njoj je sudjelovalo nekoliko geometara i njihovih pomoćnika. Gradsko središte s Mlinovcem i Ivanovčanima činilo je katastarsku općinu Grad Bjelovar, Male i Velike Sredice općinu Bjelovar - Sredice, a područje Hrgovljana i Novih Plavnica katastarsku općinu Bjelovar – Hrgovljani. Izmjera čitavog gradskog područja dovršena je i verificirana 1927. godine pod nazivom *Katastarske mape slobodnog i kraljevskog grada Bjelovara, oblast osječka, 1927.*⁹¹ U gradskom se središtu malo toga mijenjalo. Uglavnom se radilo o dogradnjama ili proširivanju već postojećih objekata. Kao i u prethodnim razdobljima prostor najdinamičnije izgradnje je sjeverni dio grada. Dovršen je kirurški paviljon bolnice u Mihanovićevoj ulici, a do 1931. godine je izgrađena istočno od kirurgije i nova zgrada privatnog sanatorija. Time je bjelovarska bolnica postala jedna od najrazvijenijih bolnica u Hrvatskoj.⁹² Na planu je prvi put zabilježena i nova zgrada sinagoge. Prostori uz Paromlin i novo sajmište najviše se

---

⁸⁹ Zakon je donesen 28. travnja 1922. godine, ali je njegova praktična realizacija završena premještanjem svih upravnih organa u Osijek tek 1925. godine. Više u: Karaula, 2012: 276. i 292.

⁹⁰ Glavna željeznička veza Zagreb-Osijek odvijala se preko Bjelovara sve do 1937. godine kada je izgrađen pravac Koprivnica-Đurđevac-Osijek

⁹¹ Slukan-Altić, 2003: 91.

⁹² Isto: 91-92.

ispunjavaju stambenom gradnjom. Tijekom dvadesetih i tridesetih godina bjelovarska industrijska poduzeća Smev i Sjedinjeni paromlini gradila su za svoje radnike radničke domove. Grad je Paromlinu davao zemljišta na Logoru i Vojnoviću za izgradnju radničkih stanova. Gradnja je bila spora, a građani su se žalili da su stanovi loše kvalitete i udobnosti. Iako je sajmište preseljeno na novu lokaciju, uz prostor staroga sajmišta radnički sloj stanovništva gradi stambene kuće s pripadajućim gospodarskim objektima. U tom se prostoru zbog blizine vode razvila kožarska industrija, koja uz prehrambenu postaje najrazvijenija bjelovarska industrijska grana. U dvadesetim je godinama, do osnivanja Bate, poslovalo nekoliko manufakturnih tvornica cipela. Lokacija većine industrijskih postrojenja bila je u samom središtu ili neposrednoj blizini grada, nadomak kupaca, što se objašnjava još uvijek manufakturnim karakteristikama većine pogona.⁹³ U strogom centru, u Šenoinoj ulici posluje tvornica kekša i vafla Koestlin, tvornica suhomesnatih proizvoda Josipa Svobode imala je dućan u Ulici Vladimira Nazora te dućan i samu tvornicu u Supilovoj ulici, a pogon Udruženih bjelovarskih tvornica soda vode djeluje u Starčevičevoj ulici.

Druga industrijska zona bila je ona uz kolodvor i prugu. Godine 1919. otvorena je uz prugu tvornica Hinka Hermana iz koje će se kasnije razviti tvornica Tome Vinkovića. U sljedećim će se godinama na tom prostoru razviti većina većih industrijskih postrojenja. Proširenjem gradske općine na rubno naselje Sredice, razvija se i taj dio grada. Tamo su smještene Bjelovarska pecara žeste u Malim Sredicama te Tvornica opeka i crijepa i Velemljekara Saveza agrarnih zadruga u Velikim Sredicama.⁹⁴

U međuratnom razdoblju grad dobiva i neke nove sadržaje. Zapadno od novoga sajmišta, na Logorištu je uređeno nogometno igralište Bjelovarskog akademskog športskog kluba. Od 1914. do 1921. godine u gradu je bio otvoren i prvi plivački bazen na zemljištu cikorijske Franck. Godine 1932. javila se inicijativa o gradnji novog gradskog kupališta pa je osnovano Kupališno društvo koje je razmatralo lokacije novog bazena. Od tri predložene lokacije bazen je naposljetku izgrađen i otvoren u kolovozu 1932. godine iza prostora starog sajmišta, na posjedu Rudolfa Berkofera, na lokaciji na kojoj se nalazi i danas.⁹⁵ Otvorenjem kupališta pristupilo se i hortikulturnom uređenju prostora staroga sajmišta, tj. Trga Stjepana Radića. Izgled koji je tada dobio u velikoj je mjeri sačuvan do danas. Obnovljeno je djelovanje Društva za poljepšanje grada, koje osim u uređenju Radićevog trga sudjeluje u

---

⁹³ Slukan-Altić, 2003: 93.

⁹⁴ Isto: 94.

⁹⁵ Karaula, 2012: 317.

uređenju glavnoga gradskog trga, Lebovićeva šetališta i Tomislavova trga. Godine 1935. počinje se graditi franjevački samostan i župna crkva Sv. Antuna Padovanskog u Mihanovićevoj ulici, pored Fischerove zgrade kirurgije. Izgradnja samostana s crkvom Franjevačka provincija planirala je za vrijeme bjelovarskog župnika Göszla (1901.-1916.), ali su loše financijske prilike i Prvi svjetski rat zaustavili izgradnju sve do 1935. godine.⁹⁶ Crkva je podignuta 1936. godine zahvaljujući donaciji dr. Rudolfa Wimera, a prema projektu inženjera Ive Senka iz Zagreba.

6. 1. Regulacijska osnova iz 1933. godine

Povećan broj stanovnika i pojačana izgradnja zahtijevali su novu regulacijsku osnovu grada. U upotrebi je još uvijek regulacijska osnova iz 1894. godine, koja u novonastalim uvjetima, proširenjem gradske općine na područje Ivanovčana, Sredica, Plavnica i Hrgovljana, nije mogla ispuniti svoju svrhu. O novoj regulacijskoj osnovi prvo se raspravljalo na sjednici Gradskog poglavarstva 1921. godine kada je gradski zastupnik Kunek predložio raspisivanje javnog natječaja za regulaciju grada.⁹⁷ Od te se ideje očito odustalo jer se u narednih deset godina pitanje regulacije uopće ne spominje. Tek je 1932. godine, odlukom Gradskog poglavarstva, osnovan fond za provedbu regulacije grada, a iako se u zapisnicima poglavarstva pitanje regulacije tijekom naredne godine uopće ne spominje pronađena su dva plana s elementima građevne osnove, datirana u 1933. godinu.⁹⁸ Planovi (slike br. 30-33) prikazuju užu i širu gradsku građevnu zonu, industrijske objekte, prometnice kategorizirane prema stupnju izgrađenosti i važnosti, a uz rub plana nalazi se i tablica sa statističkim podacima o površini i broju stanovnika kojeg naselja. Iako su planovi nastali u plansko-građevne svrhe, ne sadrže podatke o budućem planskom širenju grada i osnivanju novih ulica ili građevnih zona. Razlog tome je štednja i reducirani gradski proračun kao posljedica ekonomske krize pa regulacijskim planom nije obuhvaćen potpuni razvoj grada, već se rješavaju samo najhitniji zahvati. Prije svega to se odnosi na stanje cesta i komunalne infrastrukture. Teritorijalnim i upravnim preustrojem Bjelovar je izgubio povlaštenu status, a time su i sredstva ulagana u prometnu infrastrukturu smanjena pa je pitanje saniranja

---

⁹⁶ Kožul, 1999: 557.

⁹⁷ Slukan-Altić, 2003: 98.

⁹⁸ Isto: 98.

zapuštenih gradskih prometnica dobilo prioritet. Okviri buduće izgradnje samo su naznačeni zoniranjem površine gradske općine na unutrašnju i vanjsku građevnu zonu. Područje uže građevne zone poklapa se s područjem koje je označeno i regulacijskom osnovom iz 1894. godine. Sjeverna granica označena je Ulicom Milana Šufflaya i današnjim prilazom Andrije Hebranga, zapadna potokom Jankovac, a istočna i južna strana omeđene su prugom. Širu građevnu zonu čine sela Ivanovčani, Mlinovac, Male i Velike Sredice, Nove Plavnice i Hrgovljani. Zbog poplavne doline Bjelovacke zbog koje je gradnja u tom području nepovoljnija, južno od pruge uglavnom se razvila industrijska gradnja i naselja duž glavnih prometnica, dok se sjeverno od pruge razvija zona urbane izgradnje. Primjer za to je izgradnja Ivanovčana čije se ulice bočno razvijaju van glavnih longitudinalnih pravaca, spajajući se s već izgrađenim prometnicama sjevernog dijela grada u predjelu Logora.⁹⁹ Ostala naselja u široj građevnoj zoni, pod snažnim utjecajem grada bilježe nagli rast izgradnje i deruralizaciju. Izuzetak čini Mlinovac koji će tek regulacijom Bjelovacke u drugoj polovici XX. stoljeća doživjeti značajniji razvoj. Prometna infrastruktura dijeli se na gradske i banovinske ceste pri čemu se opet svake dijele na one I. i II. reda. Gradske ceste I. reda uglavnom su ceste koje označavaju granice stare gradske jezgre te one orijentacije sjever – jug, odnosno oni najvažniji pravci kretanja ljudi. To su potezi današnjih ulica Kranjčevićeva – Bogovićeve, istočni dio Matičine, istočna strana Trga Stjepana Radića, Šetalište dr. Ivše Lebovića, Šenoina, Preradovićeve, Supilova, Kačićeva, Masarykova, Demetrova, Andrije Hebranga i Petra Biškupa Vene.¹⁰⁰ Ulice smjera istok-zapad i ulice vanjskog građevnog područja kategorizirane su kao gradske ceste II. reda. Banovinske ceste I. reda su prometnice koje vode prema ostalim središtima; tako su banovinskim cestama određene Ulica Vladimira Nazora i Zagrebačka cesta kao glavni prometni pravac prema Zagrebu, Jelačićeva i Medulićeva ulica te Đurđevačka cesta prema Podravini, Rusanova ulica i Slavonska cesta prema Daruvaru, te Gundulićeva ulica, Ulica Krste Frankopana i Velikosredička cesta kao glavni pravci prema Ivaniću i Čazmi. Prema toj su se kategorizaciji bjelovarske ceste financirale i održavale, dok su za gradske prometnice odgovorne gradske vlasti, banovinske su se financirale iz proračuna banke Banovine. Uspoređujući s planom iz 1896. godine, izgrađenost i kvaliteta cesta u gradu znatno se poboljšala. Većina je cesta s tek nekoliko izuzetaka u gradskom središtu izgrađena, međutim, zbog velikog prometa prometnice su se morale konstantno obnavljati i održavati. Iz istog nam je razdoblja sačuvana zanimljiva odluka Gradskog poglavarstva koja će se potpuno ostvariti tek u idućim razdobljima. Gradsko je poglavarstvo 18. ožujka 1932. godine donijelo

---

⁹⁹ Slukan-Altić, 2003: 99.

¹⁰⁰ Isto: 99.

odluku o reguliranju prometa vozilima u gradu gdje se između ostalog preporučuje skretanje teretnog prometa mimo Trga kralja Petra (današnjeg Trga Eugena Kvaternika).¹⁰¹ U narednim će se razdobljima uspostavom gradskog korza, ta odredba djelomično i provesti.

Drugi veliki problem u gradu pitanje je komunalne infrastrukture. Nakon uvođenja već tada zastarjele plinske javne rasvjete, to se pitanje opet aktualiziralo na sjednicama Gradskog poglavarstva 1923. godine, a zbog velike gospodarske krize rješavalo se narednih 15 godina. Javni je natječaj raspisan 1930. godine, a problem je riješen tek 1936. godine prihvaćanjem ponude Zagrebačke električne centrale. „Zagrebačka električna centrala obvezala se dobavljati električnu energiju za rasvjetu stanova, trgovina, ulica i drugih javnih zgrada te kao pogonsku energiju za potrebe obrta, industrije i poljoprivrede.“¹⁰² Centrala je dobila koncesiju na isporuku i naplatu električne energije na 25 godina, no grad je mogao otkupiti gradsku razvodnu mrežu nakon 10 godina.¹⁰³ Uz ugovor je priložena i karta s električnom mrežom na kojoj se vidi da je elektrifikacija provedena samo na užem administrativnom području grada. Granica se protezala duž pruge na zapadnom, južnom i istočnom dijelu grada, potez Kranjčevićeva – Bogovićeve na zapadu te Ulica Ferde Livadića i Brune Bušića na sjeveru. Područje Hrgovljana, Novih Plavnica, Ivanovčana, Velikih i Malih Sredica i Mlinovca kao i Slavonska cesta zapadno od pruge, Đurđevačka cesta, Ulica Petra Biškupa Vene, Mali Logor te Ivanovčanska ulica nisu bili obuhvaćeni električnom mrežom zbog čega su se građani iz tih dijelova grada bunili, međutim, svi su njihovi prigovori odbijeni.¹⁰⁴ Konačno, Bjelovar je uključen u mrežu Zagrebačke centrale 1938. godine. Iste je 1938. godine, započela izgradnja tržnice opskrbljene električnom rasvjetom, vodom i kanalizacijom na zapadnom dijelu Šetališta dr. Ivše Lebovića.¹⁰⁵ Paralelno su nastavljeni i radovi na regulaciji zapuštenih bjelovarskih vodotokova te kanalizacije, međutim, početak Drugog svjetskog rata prekinut će sve javne radove i odgoditi rješenje komunalne infrastrukture na poslijeratno razdoblje.

---

¹⁰¹ Slukan-Altić, 2003: 100.

¹⁰² Isto: 101.

¹⁰³ Isto: 100-101.

¹⁰⁴ Isto: 102.

¹⁰⁵ Isto: 102.

7. BJELOVAR U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Kratkotrajno razdoblje Nezavisne Države Hrvatske za Drugog svjetskog rata zaustavilo je razvoj grada na svim područjima. Dva dana prije službena proglašenja, 8. travnja 1941. godine, s balkona gradskog magistrata gradonačelnik dr. Julije Makanec proglasio je Nezavisnu Državu Hrvatsku.¹⁰⁶ Na dan službenog proglašenja, 10. travnja, njemačka je vojska ušla u grad čime su Nijemci preuzeli upravljanje nad većinom objekata u gradu. Za točno dva mjeseca uslijedila je i nova teritorijalno-administrativna podjela države na 22 župe. Time je grad Bjelovar nakon 17 godina opet postao regionalno središte, sada novoosnovane Velike župe Bilo Gora. Sukladno ratnim vremenima to je potaknulo jačanje samo vojnih funkcija grada. Na prostoru cijele Velike župe Bilo Gora u naredne se dvije godine samo broj njemačkih vojnika popeo do 13 000, a u samome gradu do 1300.¹⁰⁷ Njemačka je vojska preuzela većinu javnih objekata u gradu; nekadašnju Villu Mariju pretvorili su u njemačku vojnu bolnicu, porezna je uprava pretvorena u zatvor, nogometno igralište prenamijenjeno je u stazu za manje njemačke transportne avione, a sinagoga u spremište u koje se pohranjivala opljačkana židovska i srpska imovina, a zatim u vojno skladište. Takva velika koncentracija vojske uzrokovala je napetosti između njemačke vojske i gradskih vlasti koje Nijemcima nisu mogle osigurati dovoljno hrane i prostora za smještaj tolikog broja vojnika. Kako bi se taj problem riješio, 1943. godine osnovana je Domobranska radna pukovnija koja je između ostalog trebala izgraditi čitavu jednu vojnu stambenu četvrt na području Ždralova. Međutim, Domobranska je pukovnija ukinuta krajem 1943. godine i izgradnja nikada nije provedena.

Gospodarstvo i izgradnja u tom je razdoblju posve podređena ratnim okolnostima i vojnim potrebama. Vojarna na Vojnoviću tih je godina proširena za dvadesetak novih objekata. Kako je broj vojnika rastao javio se novi problem opskrbe vodom. Godine 1943. donesena je odluka o gradnji vodotoranja na Vojnoviću koji je ujedno trebao opskrbljivati i grad vodom, budući da grad nije imao izrađenu vodovodnu infrastrukturu. Izrađen je detaljan elaborat čitavog gradskog središta, između Ulice Matije Gupca na zapadu, kolodvora na istoku te Mihanovićeve ulice na sjeveru i Bakačeve na jugu unutar kojeg bi bila postavljena vodovodna mreža.¹⁰⁸ Zbog ratnih okolnosti i nedostatnih financija od projekta se opet odustalo, a vodotoranj koji je ipak izgrađen 1944. godine nikada nije stavljen u funkciju. Stambena je izgradnja u gradu stagnirala, građevinske dozvole uglavnom su se izdavale za

---

¹⁰⁶ O Bjelovaru za vrijeme Drugog svjetskog rata i NDH detaljnije u: Karaula, 2012: 418-478.

¹⁰⁷ Željko Karaula precizira broj njemačkih vojnika na 12 938 (Karaula, 2012: 440).

¹⁰⁸ Slukan-Altić, 2003: 104.

dogradnje postojećih kuća ili izgradnje manjih gospodarskih objekata. Manji broj novih kuća izgrađen je na Malom Logoru i Krajiškoj ulici.¹⁰⁹ U tom se razdoblju intenzivnija izgradnja odvijala u širem području grada, području Ivanovčana, Sredica, Hrgovljana i Plavnica. Tijekom rata, za razliku od sela u bjelovarskoj neposrednoj blizini, grad nije doživio teža materijalna razaranja. U više je navrata bombardirana samo pruga kao glavna komunikacija putem koje su se opskrbljivale okupacijske snage te vojarna na Vojnoviću. Ipak, i u tim se teškim vremenima gradilo i postojala je potreba za uljepšanjem grada. Tako je stari drveni paviljon u središtu glavnog trga zamijenjen 1943. godine novim Glazbenim paviljonom prema projektu inženjera Ježa.¹¹⁰

---

¹⁰⁹ Slukan-Altić, 2003: 103.

¹¹⁰ Karaula, 2012: 458.

8. GRAD BJELOVAR U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Posljedice rata ostavile su vidljivoga traga na grad i njegovu okolicu. Industrijska proizvodnja odvijala se uz velike zastoje, stradala bjelovarska sela su opustošena i uništena zbog čega su i poljoprivredna zemljišta ostala neobrađena, a zbog toga je patila i trgovina. Nova komunistička vlast od samih početaka pokazuje tendencije uvođenja reda i modernizacije države. Sređuje se evidencija stanovništva, obavlja se raspodjela oduzete i konfiscirane imovine, a najveći se naponi ulažu u obnovu trgovačkih i zanatskih radnji te obnovu posrnule industrije i komunalne infrastrukture. Unutar nove administrativno-teritorijalne podjele Bjelovar je središte svih teritorijalno-upravnih funkcija što je poticajno djelovalo na razvoj grada.¹¹¹ Kao preduvjet budućeg razvoja prvo se pristupilo obnovi prometnica, cesta, mostova i željezničke pruge koje su najviše stradale tijekom rata. Popravljen je most kod Velikog Trojstva te je ponovo puštena u promet pruga Bjelovar-Kloštar. Također je već 1945. godine obnovljena željeznička linija Bjelovar-Osijek.¹¹² Pristupilo se i izgradnji cestovnog prometa, 60-ih su godina asfaltirane ceste kojim se Bjelovar povezao s Vrbovcem i Zagrebom te Viroviticom, Čazmom i Daruvarom.¹¹³ U gradu su uspostavljene dvije električne centrale koje su dobavljale električnu energiju za cijeli grad te su osposobljeni telefonski vodovi prema Mišulinovcu, Kloštru i Križevcima.¹¹⁴ Ograničavajući faktor razvoja grada jest neriješeno pitanje vodovoda. Istraživanjem podzemnih voda u gradu i njegovoj blizini utvrđeno je da pronađene količine nisu dovoljne za opskrbu grada pa je donesena odluka da se grad opskrbljuje vodom iz podravske nizine. Radovi na bjelovarskom centralnom vodovodu započeli su 1962. godine bušenjem tri bunara u mjestu Delovi kraj Novigrada Podravnog, a do 1969. godine izgrađen je cjevovod Delovi-Bjelovar, rezervoari, gradska vodovodna mreža dužine 40 kilometara i cjevovodi do svih većih potrošača.¹¹⁵

---

¹¹¹ Do sredine 1945. godine Bjelovar je dio Zagrebačke oblasti. Nakon njenog ukinuća grad postaje središte okruga u čijem su se sastavu nalazili narodni odbori kotareva Bjelovar, Čazma, Đurđevac, Garešnica, Koprivnica, Križevci, Kutina, Vrbovec. Do ukinuća kotareva 1967. godine, odnosno uvođenja općina bio je sjedište gradskog narodnog odbora, općine, kotora, okruga i oblasti. Od 1974. do 1990. godine grad je središte Zajednice općina Bjelovar u čiji su sastav ušle općine Bjelovar, Koprivnica, Đurđevac, Virovitica, Križevci, Vrbovec, Čazma, Garešnica, Grubišno Polje, Daruvar i Pakrac. Više u: Karaula, 2012: 512-515.

¹¹² Karaula, 2012: 495.

¹¹³ Cesta Zagreb-Vrbovec-Bjelovar počela se graditi 1958. godine, a puštena je u promet 1961. godine. Cesta Bjelovar-Virovitica dovršena je 1965. godine, a 1966. godine dovršene su dionice cesta Čazma-Bjelovar, Ždralovi-Severin i Bjelovar-Daruvar. Više u: Mirela Slukan-Altić, 2003: 105.

¹¹⁴ Elektrifikacija se intenzivno provodi od 50-ih godina XX. stoljeća (Karaula, 2012: 495).

¹¹⁵ Vodovod je pušten u privremeni rad 22. studenog 1969. godine, a dozvola za stalnu djelatnost izdana je tek 1975. godine. Daljnja izgradnja cijelog sustava uslijedila je 1980. godine. Detaljnije u: Karaula, 2012: 508.

Gospodarska se djelatnost u cijeloj Jugoslaviji u početku ostvarivala kroz centralističko upravljanje po uzoru na SSSR. Kako takav model nije polučio željena uspjeha, a dodatno potaknuta raskidom sa Staljinom i SSSR-om, Jugoslavija se okreće radničkom samoupravljanju što je za rezultat imalo prelijevanje kapitala iz poljoprivrednih u nepoljoprivredne djelatnosti. Osnovu gospodarske djelatnosti u gradu činili su poljoprivreda, prehrambena, tekstilna i metaloprerađivačka djelatnost te građevinarstvo.¹¹⁶ Takav je razvoj pratio i rast broja stanovnika, a time i pojačanu graditeljsku djelatnost.

8.1. Rast stanovništva i intenzivna izgradnja 1950-ih

U prvim poslijeratnim godinama intenzivirana je stanogradnja jer dotadašnji stambeni kapaciteti nisu udovoljavali potrebama rastućeg stanovništva. Grad je djelomično poticao privatnu stanogradnju dodjeljivanjem kredita za dovršenje kuća koje su zbog rata ostale nedovršene. Samo na području Logora, što je prostor najintenzivnije izgradnje, od 1954. do 1956. godine podignuta je 31 stambena kuća, dok je u razdoblju od 1950. do 1956. godine na području cijeloga grada izgrađeno preko 320 novih obiteljskih kuća.¹¹⁷

Rast stanovništva koji je pratila intenzivna stanogradnja tražio je novi urbanistički plan grada. Iako se o njemu raspravlja još od ranih 50-ih godina, projekt Urbanističkog instituta SRH prihvaćen je tek 1959. godine.¹¹⁸ U studiji je detaljno analizirano postojeće stanje i uvjeti u kojima se grad razvija te mogućnosti razvoja u idućih trideset godina. U pravilu osnova nije propisivala konkretne zahvate, već buduće okvire razvoja grada. Prostorni se razvoj grada i dalje planira u smjeru sjeveroistoka. U centru koji je trebao zadržati postojeći raster ulica, planiran je prvenstveno društveni tip stanogradnje s dvokatnicama, umjesto dotadašnjih prizemnica. Razvoj sjevernog dijela grada planiran je za potrebe stanogradnje. Time se otvorilo pitanje sajmišta koje se trebalo preseliti na novu lokaciju, a kao jedno od mogućih rješenja predlaže se dolina Bjelovacke. Prostor između pruge i Bjelovacke rezerviran je za širenje industrijske zone. Osnova se bavi i uređenjem zelenih površina, tako je planirano proširenje Trga kralja Tomislava te uređenje groblja uz

---

¹¹⁶ Najvažnijim bjelovarskim industrijskim poduzećima Željko Karaula posvetio je cijelo poglavlje *Važniji industrijski subjekti u Bjelovaru (1945.-1990.)* u knjizi *Moderna povijest Bjelovara 1871.-2010.* Kako gospodarstvo i industrija nije predmet ovog rada, ali je ujedno nužno za razvoj urbane sredine prigodno je spomenuti da su ključna industrijska poduzeća u tom razdoblju Tomo Vinković, Tehnika, Tvornica automobilskih dijelova, Sirela, Koestlin, 5. maj, Česma, Šumarsko gospodarstvo Mojica Birta, Tehnogradnja i Elektrometal.

¹¹⁷ Slukan-Altić, 2003: 106.

¹¹⁸ Isto: 107.

Durđevačku cestu kao parkovne površine. Planirano je i preseljenje gradskog groblja na novu lokaciju, sjeverno do Vojnovića (danas se tamo nalazi groblje Borik). Također, osnova donosi i popis spomeničke baštine koju grad treba zaštititi. Već 1962. godine, povijesna jezgra grada Bjelovara stavljena je u registar nepokretne spomeničke baštine pod zaštitom konzervatora.¹¹⁹ Usprkos tome, u južnome se dijelu gradske jezgre krajem 50-ih godina intenzivnom gradnjom narušava ambijent povijesne jezgre. Već 1959. godine podiže se na uglu Matičine i Kačićeve ulice modernistička stambena trokatnica, u Ulici Ivana Viteza Trnskog podiže se velika stambena zgrada, a na mjestu zgrade stare pošte 1960. godine podiže se nova zgrada pošte, također modernističkih oblika i neprimjereno velika volumena negirajući pritom oblike historijske osnove grada. U Ulici Petra Preradovića tijekom 1962. i 1963. godine ruše se autentične prizemnice povijesne vrijednosti i grade se trokatni objekti duž zapadne strane te ulice te neboder visine jedanaest katova na uglu Preradovićeve i Matičine ulice.¹²⁰ Paralelno se pristupilo planiranju novih stambenih naselja. Sukladno urbanističkom planu u kojem se kao glavne zone stambene izgradnje naznačio sjeverni i zapadni dio grada, godine 1962. na sjevernom dijelu grada između industrijske pruge i pruge Bjelovar-Kloštar gradi se Naselje kralja Petra Krešimira s montažnim kućama, dok se dvije godine poslije pristupilo projektiranju naselja južno od Vojnovića, omeđeno ulicama Željka Markovića i don Frane Bulića. Od 1965. godine planira se izgradnja južno od Matičine ulice s Lenjinovim i Naseljem Tome Vinkovića. Izgradnja nebodera koji svojim dimenzijama degradira povijesno tkivo grada, kao i planiranje tipskih radničkih naselja dio su socijalističkog urbanističkog diskursa koji je karakterističan i za ostale hrvatske urbane sredine. Osim što su takvi objekti udovoljavali zahtjevima dobrog životnog standarda, ujedno projiciraju ideje jednakosti, humanosti i kolektivizma te moć novih političkih elita.¹²¹

Razvoj grada zahtijevao je i izgradnju novih zgrada gospodarske i javne namjene. Na Matoševom trgu podiže se 1959. godine zgrada uprave Elektre, 1960. godine dovršen je dječji odjel bjelovarske bolnice, a 1964. dovršena je i nova zgrada III. osnovne škole (tada Osnovna škola Steve Šabića). U tom se razdoblju formirala industrijska gradska zona u mjeri u kojoj je poznata i danas. Postrojenje Koestlina se 1955. preselilo iz stroge gradske jezgre u industrijsku zonu južno od pruge prema Kloštru. Uz Koestlin i već postojeće tvornice Tome

---

¹¹⁹ Gradska jezgra Bjelovara se kao urbanistička cjelina upisuje u Registar spomenika kulture kotara Bjelovar, a od 1969. godine briše se iz tog registra i upisuje u Registar spomenika kulture (Slukan-Altić, 2003: 133).

¹²⁰ Slukan-Altić, 2003: 107.

¹²¹ Gulin-Zrnić, 2009: 59

Vinkovića na tom su se području od 60-ih godina izgradila i postrojenja Česme, Sjedinjenih paromlina (kasnije preimenovano u 5. maj), Tehnogradnje i Elektrometala.¹²²

8.2. Izgradnja i širenje grada 60-ih godina XX. stoljeća

S obzirom na intenzivnu gradnju u središnjoj matrici javila se potreba za novim urbanističkim planom koji je i donesen 1966. godine (slike br. 34-36).¹²³ Njime je prihvaćen najveći dio odluka donesenih studijom urbanističkog plana iz 1959. godine i legalizirani svi objekti izgrađeni u međuvremenu. Također se, suprotno dotadašnjoj praksi stvaranja novih stambenih naselja, pristupilo planiranju stambene novogradnje u strogom gradskom centru gdje je komunalna struktura već riješena. Takva je odluka imala dalekosežne loše posljedice jer se u povijesno izgrađenim parcelama pristupilo najčešće neselektivnom rušenju starih objekata kako bi se stvorilo mjesta za nove objekte trgovačko-poslovne ili stambene namjene. Odlučeno je da takvi objekti u jezgri neće prelaziti visinu od tri kata, s izuzetkom već izgrađenog nebodera, a svojim bi se uzdužnim ili poprečnim položajem otvarali prema ulici.¹²⁴ Velika se urbanistička preobrazba trebala izvesti na Trgu hrvatskog sokola. Ukinućem Medulićeve ulice planiralo se proširiti blok oko zgrade Hrvatskog sokola kako bi se ispravila nepravilnost ulica u tom dijelu grada što se na kraju nije realiziralo. Također nije realizirana niti planirana izgradnja između današnjeg Šetališta Ivše Lebovića i Mihanovićeve ulice gdje je planirano rušenje starih prizemnica i na njihovom mjestu izgradnja uglavnom trokatnica te tri nebodera od jedanaest katova. Isti je plan predviđao i preseljenje gradske tržnice sa Šetališta Ivše Lebovića u blok omeđen ulicama Trnskoga, Petra Zrinskog, Šenoinom i Šetalištem Ivše Lebovića te određenu zamjenu dijela starih objekata duž Trga Stjepana Radića što također nije realizirano. Kako su planirane urbanističke promjene zahtijevale radikalne zahvate na povijesnoj matrici, zahvaljujući naporu stručnjaka, uglavnom konzervatora, od svih se predviđenih zahvata odustalo. Realiziralo se jedino rušenje Filipovićeve vojarnje i kompleksa u Mihanovićevoj ulici koje je otpočelo 1969. godine.

Tih su se godina riješila dva ključna problema grada. S obzirom na potrebe širenja i izgradnje sjevernog, uglavnom stambenog dijela grada, još se jednom trebalo pristupiti rješenju nove lokacije gradskog sajmišta. Konačno je 1966. godine odlučeno, a početkom

---

¹²² Slukan-Altić, 2003: 108.

¹²³ Isto: 108.

¹²⁴ Isto: 108.

sedamdesetih i izvršeno preseljenje stočnog sajmišta u dolinu Bjelovacke u zapadnom dijelu industrijske zone.¹²⁵ Drugi ograničavajući problem bilo je pitanje vodoopskrbe grada čemu se pristupilo u prethodnom razdoblju, a provođenjem cjevovoda Delovi – Bjelovar i taj je problem konačno riješen.

8.3. Sedamdesete i osamdesete

Sedamdesetih se godina nastavio pozitivan demografski i gospodarski trend zbog čega se pristupilo reviziji idejnog projekta iz 1966. godine. „Između Skupštine općine Bjelovar i Urbanističkog instituta SR Hrvatske 3. ožujka 1970. godine potpisan je ugovor o reviziji i izradi urbanističkog plana grada.“¹²⁶ Skupština je plan usvojila 17. veljače 1971. godine pa je iste godine Institut izradio Urbanistički plan grada Bjelovara, a 1972. godine izrađen je Generalni urbanistički plan grada Bjelovara sa smjernicama buduće izgradnje grada u skladu s predviđenim društveno-ekonomskim razvitkom za razdoblje od 30 godina.¹²⁷ U tom je razdoblju očekivani rast stanovništva do 35 000 stanovnika. Kako se odustalo od izgradnje višekatnica društvene stanogradnje u centru, ponovo je okosnica budućeg širenja grada sjeverni dio grada i to područje Ivanovčana i Sajmišta s očekivanim brojem stanovnika od 7000, odnosno 8000.¹²⁸ Na temelju tih smjernica izgrađena su naselja Petra Biškupa Vene između Hebrangove i Livadićeve ulice te Naselje kralja Zvonimira.¹²⁹ Zbog širenja grada i povećanja populacije na njegovu sjevernom dijelu gradi se i nova osnovna škola Maršal Tito. Škola je izgrađena i službeno otvorena 1973. godine prema projektu Miljenka Smoljanovića.¹³⁰ Uz novoizgrađenu se školu tijekom 1975. i 1976. godine gradi i Školsko-sportska dvorana, također prema projektu Miljenka Smoljanovića.¹³¹ U istočnom dijelu grada, između pruge i Ulice Josipa Jelačića gradi se Naselje Marijana Topljaka, odnosno ulice Jezerska, Bilogorska, Hlebinska i Podravska. Po prvi se put grad planski širi istočno od industrijske zone izgradnjom Radničkog naselja između Bjelovacke i Novoseljana. Osim

---

¹²⁵ Sajmište se na novoj lokaciji održalo tek nekoliko godina nakon čega je ukinuto. Obnovljeno je na inicijativu tadašnjeg bjelovarskog župana Tihomira Trnskog 1993. godine na novoj lokaciji, u Gudovcu kao *Međunarodni stočarski i gospodarski sajam*. Više u: Karaula, 2012: 698.

¹²⁶ Bjelovar, GUP, 1972: 3

¹²⁷ Isto: 3.

¹²⁸ Isto: 7

¹²⁹ Slukan-Altić, 2003: 113.

¹³⁰ Blažeković, 1985: 274.

¹³¹ Gradnji dvorane pristupilo se nakon što je bjelovarski rukometni klub Partizan osvojio titulu prvaka Europe 1972. godine (Karaula, 2012: 551-552).

toga, u ovom su razdoblju vanjska naselja Zvijerci, Novoseljani, Ždralovi i Nove Plavnice pripojena kao bjelovarska predgrađa.

U području gradske jezgre (slika br. 37) ipak se odustalo od predviđenih rušenja. Umjesto toga, odlučeno je da se ruše samo oni objekti koji se ne mogu adaptirati. Rušenje je uglavnom provedeno na južnom dijelu Gundulićeve ulice, južnoj strani Haulikove ulice te na tri objekta u bloku omeđenom ulicama Haulikova – Gundulićeva – Preradovićeve.¹³² Nekoliko manjih prizemnih objekata srušeno je i u Starčevićевой, Strossmayerovoj i Ulici Ivana Trnskog. U tom je razdoblju preostala industrijska proizvodnja potpuno uklonjena iz gradske jezgre jer je osnovom propisano premještanje nečiste industrije iz središta u glavnu gradsku industrijsku zonu omeđenu prugom i Bjelovackom.¹³³ U navedenom je razdoblju (1970. godine) radi bolje prometne povezanosti grada izgrađen i autobusni kolodvor, na lokaciji pored željezničkog kolodvora. Također se pristupilo proširenju Medicinskog centra. Od 1976. do 1982. godine gradi se nova zgrada u Franjevačkoj ulici od 12 tisuća četvornih metara, s 200 kreveta i novim specijalističkim odjelima te se adaptiraju poslovne prostorije.¹³⁴ Uz demografski i gospodarski rast i spomenuta izgrađena infrastruktura doprinijela je jačanju svih funkcija čime se Bjelovar prometnuo u jedan od najznačajnijih centara sjeverozapadne Hrvatske.

Tijekom osamdesetih godina kontinuirani je razvoj na svim područjima zaustavljen. Zabilježen je manji rast stanovništva nego što je to bilo u prethodnim razdobljima, a to će se onda odraziti i na društvenu stanogradnju. Najveći dio društvene stanogradnje odvija se, kao i u prethodnom razdoblju, u sjevernom dijelu grada. Individualna stanogradnja najdinamičnija je u području novopripojenih prigradskih naselja, Ivanovčanima, Novoseljanima, Hrgovljanima, Sredicama i Trojstvenom Markovcu.¹³⁵ Spomenuta se naselja osim duž glavnih prometnica počinju širiti i duž bočnih ulica. Time je u centru grada gustoća naseljenosti počela opadati što je stvorilo bolje preduvjete za uređenje središnjeg dijela grada. Izgradnja u središnjem dijelu temeljila se na novoj konzervatorsko-urbanističkoj osnovi iz 1979. godine i Provedbenom urbanističkom planu iz 1981. godine (slike br. 39 i 40). Glavna je novina numeriranje svakog pojedinačnog bloka gradske jezgre na temelju koje će se u budućim razdobljima raditi zasebni urbanistički provedbeni planovi za svaki blok (slika br. 41). Tako je u blokovima 1, 2 i 5 (blokovi uz Šetalište Ivše Lebovića) te bloku 28 (jugozapadni ugao

---

¹³² Slukan-Altić, 2003: 113.

¹³³ Bjelovar, GUP, 1972: 29-30.

¹³⁴ Karaula, 2012: 592-593.

¹³⁵ Slukan-Altić, 2003: 114.

jezgre) predviđena nova stambena gradnja.¹³⁶ U Ulici Petra Zrinskog i Kačićевой predviđena je izgradnja objekata trgovačke funkcije. Unutrašnjosti blokova ovim se planom dodatno ispunjavaju novim sadržajima, trgovinom na otvorenom, ugostiteljskim objektima, parkiralištima i dječjim igralištima. Pri izgradnji novih objekata ili saniranju i rekonstrukciji starih posebno se pazilo na poštivanje visina i dimenzija zadanih historijskom gradnjom. Van historijske jezgre, planirana su rušenja dvaju montažnih objekata trgovačke funkcije, na Radićevom trgu te na Šetalištu Ivše Lebovića, što nije provedeno.¹³⁷ Od 1986. godine u gradu se radi na sanaciji i rekonstrukciji nekadašnje sinagoge za potrebe Glazbene škole te na gradskim sportskim objektima za potrebe *Univerzijade 87*.¹³⁸ Planom iz 1981. godine predviđena je izgradnja obilaznice s južne strane grada prema industrijskoj zoni kako bi se tranzitni promet isključio iz grada.

---

¹³⁶ Slukan-Altić, 2003: 114.

¹³⁷ Objekt na Radićevom trgu izgorio je u požaru 2003. godine, dok onaj na Lebovićevom šetalištu stoji i danas.

¹³⁸ Karaula, 2012: 554.

9. URBANISTIČKI RAZVOJ GRADA OD 90-IH GODINA XX. STOLJEĆA DO DANAS

9.1. Devedesete u samostalnoj Republici Hrvatskoj

Novo razdoblje razvoja grada započinje uspostavom samostalne i suverene Republike Hrvatske. Svojevrsno proljeće naroda, obilježeno simboličkim padom Berlinskog zida i rušenjem jednopartijskih sistema u komunističkom dijelu Europe odrazilo se i na političke prilike u Jugoslaviji, odnosno SR Hrvatskoj. Nakon prvih višestranačkih demokratskih izbora u SR Hrvatskoj održanih 22. i 23. travnja 1990. godine, novoosnovana Hrvatska demokratska zajednica osvojila je vlast i u Bjelovaru. Nakon referenduma od 19. svibnja 1991. godine na kojem se odlučivalo o samostalnosti, 93,24% stanovništva, opredijelilo se za hrvatsku samostalnost. Na temelju takvih rezultata Sabor Republike Hrvatske 25. lipnja proglasio je odluku o samostalnosti.¹³⁹ Takav je razvoj događaja doveo do zaoštavanja krize i početka ratnih sukoba zbog čega je predsjednik Republike Hrvatske 12. rujna donio odluku o blokiranju svih vojarni JNA u Hrvatskoj i obustavu opskrbe tih vojarni strujom, vodom i hranom.¹⁴⁰ Nakon niza neuspješnih pokušaja da vojska JNA mirno napusti vojarnje smještene u gradu ili u njegovoj neposrednoj okolini, a riječ je o vojarnama ili vojnim objektima na Logoru, Vojnoviću, Zvijercima, u Bedeniku te vojarni Preradović na glavnom gradskom trgu, ujutro 29. rujna 1991. godine policija i Zbor narodne garde napali su vojarnu na Vojnoviću.¹⁴¹ Na grad je iz vojarnje, do istog dana u 19.00 sati kada su se pripadnici JNA predali, ispaljeno više desetaka raznih projektila. Osim ljudskih žrtava, grad je doživio teška razaranja i oštećenja objekata u povijesnoj jezgri. Među spomenicima kulture oštećeni su vojarna na glavnom gradskom trgu, zgrade na sjevernoj i južnoj strani glavnoga trga, pravoslavna crkva Sv. Trojice te crkva Sv. Terezije Avilske. Od ostalih objekata oštećene su zgrade bolnice, policije, doma umirovljenika, pošte te silosi Prerade.¹⁴² Sveukupno je u tom jednom danu oštećeno 437 stambenih objekata, 169 gospodarskih zgrada i 25 zgrada javne namjene.¹⁴³ Istog je dana, u neposrednoj blizini grada, u šumi Bedenik eksplodiralo skladište streljiva, prouzročivši štetu na širem području.

Narednu je godinu obilježilo međunarodno priznanje Republike Hrvatske te parlamentarni i predsjednički izbori, nakon čega je uslijedio lokalno-teritorijalni preustroj čime je ustanovljeno 20 županija i Grad Zagreb. Time je ustrojena Bjelovarsko-bilogorska

¹³⁹ <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=1767&sec=461>, posjećeno 30. lipnja 2014.

¹⁴⁰ Karaula, 2012: 671.

¹⁴¹ Isto: 676.

¹⁴² Slukan-Altić, 2003: 117.

¹⁴³ Isto: 117.

županija i Bjelovar kao njeno središte što će doprinijeti jačanju svih funkcija u gradu. U prvim se godinama nakon rata pristupilo obnovi i izgradnji novih objekata potrebnih novoj teritorijalnoj organizaciji. Pritom se vodilo generalnim urbanističkim planom iz 1991. godine.¹⁴⁴ Buduća izgradnja i širenje grada planira se kao i u prethodnim razdobljima u smjeru sjevera formiranjem nove zone *Sjever*, istoka (Nove Plavnice i Hrgovljani) te Novoseljana. Glavna zona izgradnje centralne i stambene funkcije jest blok omeđen ulicama Željka Sabola, Vlatka Mačeka i Mirka Bogovića, prostor istočno od naselja Centar, prostor između ulica Brune Bušića i Vlahe Paljetka, sjeverno od Prilaza Andrije Hebranga, prostor sjeverno i istočno od Medicinskog centra te prostor između Matičine ulice i ulica Tome Bakača i Frankopanske.¹⁴⁵ Planom je također predviđeno potpuno dislociranje industrije iz središta grada, odnosno premještanje industrijske pruge, autobusnog kolodvora, željezničkog teretnog i kamionskog terminala te ostale industrije u novu zonu, najvjerojatnije u južni dio grada, što ni u narednim godinama nije provedeno.¹⁴⁶

U centru se grada prvenstveno radi na obnovi oštećenih objekata i uređenju trgova. Pročelje crkve Sv. Terezije Avilske obnovljeno je neposredno nakon rata, 1992. godine, a u narednim će se godinama pristupiti i obnovi pravoslavne crkve i vojarnje smještene na središnjem gradskom trgu.¹⁴⁷ Uređuje se Trg kralja Tomislava uz željezničku prugu, a na središnjem se gradskom trgu podiže spomenik poginulim braniteljima u Domovinskom ratu.¹⁴⁸ Nakon više od 50 godina, na isti se trg 2000. godine vraćaju barokni kipovi Sv. Jelene, Sv. Ivana Nepomuka, Sv. Terezije i Sv. Jurja.¹⁴⁹ U Ulici Augusta Šenoae radi se na rekonstrukciji kanalizacijskog sustava, novoj plinskoj i rasvjetnoj mreži.¹⁵⁰ U svrhu poboljšanja protočnosti prometa, radi se na rekonstrukciji Radićeva trga, odnosno izgradnji prvog bjelovarskog rotora uz poštivanje povijesne parkovne površine Trga. U Ulici Vatroslava Lisinskog 2005. godine radi se gradska fontana prema idejnom projektu Zdenka Dubovčeka.¹⁵¹

---

¹⁴⁴ Generalni urbanistički plan iz 1991. godine izradio je Urbanistički institut Hrvatske. Dvije izmjene i dopune provedene su 1995. i 2000. godine.

¹⁴⁵ Slukan-Altić, 2003: 118.

¹⁴⁶ Isto: 119.

¹⁴⁷ Kožul, 1999: 526.

¹⁴⁸ Karaula, 2012: 709.

¹⁴⁹ Kipovi su uklonjeni 1949. godine za što razlozi do danas nisu razjašnjeni (Karaula, 2012: 711).

¹⁵⁰ Karaula, 2012: 717.

¹⁵¹ Isto: 722.

9.2. Razvoj grada u XXI. stoljeću

Novi Generalni urbanistički plan, koji je na snazi i danas, donesen je 2003. godine (slike br. 42 i 43).¹⁵² Njime je obuhvaćeno cijelo područje naselja Bjelovar te dio naselja Trojstveni Markovac, Novoseljani, Ždralovi, Brezovac, Veliko Korenovo, Stare Plavnice i neznatni dio Letičana. U svojoj se osnovi nastavlja na GUP iz 1991. godine, a predviđene izmjene nastaju zbog potrebe prilagođavanja novim uvjetima. Ključni problemi uočeni u prethodnom razdoblju odnose se na promjene vlasničke strukture, neplansku gradnju u rubnim zonama bez komunalne i prometne infrastrukture te pad gospodarstva. Kao glavne smjernice budućeg razvoja grada ističe se „sanacija i rekonstrukcija s ciljem maksimalnog korištenja postojećih neiskoristivih ili napuštenih građevina i prostora te maksimalno korištenje postojećih, već formiranih ili dijelom formiranih i komunalno opremljenih radnih zona, a tek po popunjavanju tih, otvarati nove zone za gradnju“.¹⁵³ Osnovna organizacija gradskog prostora podijeljena je prema namjeni, načinu izgradnje i uvjetima korištenja, a dijeli se na centralno gradsko područje, odnosno povijesnu cjelinu s pripadajućim upravnim funkcijama i društvenim sadržajima te stanovanjem, sjeverni dio grada pretežno za stanovanje i popratne sadržaje te gospodarska zona između željezničke pruge i južne obilaznice. Sjeverni je dio grada glavna zona predviđene izgradnje, ne samo stambenom već i društvenom gradnjom. Urbanističkim je planom predviđena izgradnja srednjoškolskog centra s četiri srednje škole u Prilazu Andrije Hebranga. Srednjoškolski centar otvoren je početkom 2008. godine, prvo za Ekonomsku i birotehničku školu te Trgovačku, a naknadno i za Medicinsku i Ugostiteljsku.¹⁵⁴ Uz srednjoškolski centar, u Ulici Andrije Hebranga predviđena je izgradnja učeničkog doma. Izgradnja je počela krajem 2013. godine, a rok za dovršetak je 24 mjeseca.¹⁵⁵ Napušteni prostor nekadašnjeg vojnog sklopa JNA na nekadašnjem Sajmištu predviđen je za izgradnju otvorenih i zatvorenih sportskih objekata što bi se na zahtjev Grada Bjelovara trebalo urediti na temelju detaljnog urbanističkog plana ili idejnog urbanističko-arhitektonskog projekta. Također, vojni objekti na Sajmištu i Zvijercima izmještaju se na područje van zone obuhvaćene GUP-om.

Područje povijesne jezgre zadržava stambeno-poslovni karakter. Osim stroge zaštite postojeće građevinske strukture, eventualne interpolacije unutar povijesne jezgre moraju

---

¹⁵² Generalni urbanistički plan izradio je Arting d.o.o. 2003. godine. Prvu izmjenu i dopunu napravio je Urbanistički institut Hrvatske 2008. godine, a drugu, koja je na snazi i danas isto Arting d.o.o. 2010. godine.

¹⁵³ Generalni urbanistički plan, 2003: 36.

¹⁵⁴ http://www.skole.hr/vijesti/skolstvo?news_id=919, posjećeno 3. rujna 2014.

¹⁵⁵ <http://www.bjelovar.hr/vijesti/pocela-izgradnja-ucenickog-doma-u-bjelovaru/>, posjećeno 3. rujna 2014.

visinom i dimenzijama poštivati postojeću urbanu matricu.¹⁵⁶ Za napušteni pogon tvornice Koestlin koji se nalazi u bloku omeđenom Radićevim trgom, Ulicom Ivana Viteza Trnskog, Šenoinom i Šimićevom ulicom predlaže se regulacija uz prenamjenu i prezentaciju starog manufakturnog pogona te usklađivanja s mogućom novom izgradnjom.¹⁵⁷ U bloku omeđenom Šenoinom, Haulikovom i Trumbićevom ulicom te Ulicom Matice hrvatske u kojem se nalazi kompleks starog zatvora predviđena je prenamjena i prezentacija istog te izrada detaljnog urbanističkog plana za preostali dio bloka. Predviđena je i dislokacija tržnice na Šetalištu Ivše Lebovića i prenamjena prostora u skladu s povijesnim obilježjima koje posjeduje istočni dio Šetališta.¹⁵⁸

Prometna infrastruktura prilagođava se već isplaniranim i izvedenim trasama. Programom prostornog uređenja Republike Hrvatske prioritetnim se projektom smatra izgradnja brze ceste Vrbovec – Virovitica. Planom je predviđeno spajanje južne obilaznice spojnog cestom s brzom cestom Vrbovec – Virovitica, a predviđene su dvije varijante trase te brze ceste.¹⁵⁹ O konačnoj trasi odlučit će se nakon usvajanja Prostornog plana Bjelovarsko-bilogorske županije. Predviđen je i nastavak gradnje južne obilaznice i njeno spajanje sa sjevernom obilaznicom izgrađenom i otvorenom 2001. godine. Posebno je naznačen problem cesta u rubnim dijelovima grada koje su nastale neplanskim širenjem stambene izgradnje. Potrebno ih je proširiti do minimalno 8 metara ili povezivanjem s ostalim ulicama pretvoriti u jednosmjerne. Sav promet u novim naseljima regulira se na temelju detaljnih urbanističkih planova. Lokacija željezničkog i autobusnog kolodvora ovim se planom ne mijenja, iako je prethodnim generalnim urbanističkim planom iz 1991. godine naznačeno premještanje autobusnog kolodvora i željezničkog teretnog terminala.¹⁶⁰

---

¹⁵⁶ Urbanistički plan uređenja grada Bjelovara, konzervatorska podloga zaštite i očuvanja kulturnih dobara I, 2010: 61.

¹⁵⁷ Tvornica je preseljena u industrijsku zonu grada 1960. godine (Karaula, 2012: 566).

¹⁵⁸ Urbanistički plan uređenja grada Bjelovara, konzervatorska podloga zaštite i očuvanja kulturnih dobara I, 2010: 55.

¹⁵⁹ Generalni urbanistički plan, 2003: 53.

¹⁶⁰ Slukan-Altić, 2003: 119.

Zaključak

Grad Bjelovar osniva se 1756. godine u sklopu reorganizacije Vojne krajine i vezano za pokušaj da se uspostavi središte koje bi generiralo razvoj u gospodarski zaostalom kraju. Izgled i struktura u prvom razdoblju grada Bjelovara uvjetovana je njegovom vojnom funkcijom. Grad se razvija unutar utvrđenja i unutar podijeljene blokovske strukture. U prvim se godinama naseljava samo vojno stanovništvo, a proglašenjem grada vojnim komunitetom 1771. godine u grad dolaze i građanske osobe što će uzrokovati veću gustoću naseljenosti. Rušenjem bastiona grad se širi van prvotnih okvira, prvenstveno uz prostor na kojem su se bastioni nalazili. Okosnica izgradnje jest sjeverozapadni okvir grada uz koji se uspostavlja sajmište. Osim što će na tom području potaknuti stambenu izgradnju i smještaj trgovačkih i obrtničkih radnji, bit će i jedan od ključnih problema u čije će se rješenje u narednim razdobljima uključivati i stanovnici grada. Drugo je područje u koje se grad širi sjeveroistočni okvir – formira se prvo drvored platana, a zatim šetalište. Ulice formirane u XIX. stoljeću u tom području nastaju paralelno s pravcem nekadašnjeg utvrđenja na temelju čega se može zaključiti da je njihova izgradnja planirana. U ostalim će se dijelovima grad širiti neplanski, odnosno, prilagođavanjem glavnim putovima koje vode van grada kao što je to slučaj u južnom dijelu grada.

Godine 1895. donosi se akt, *Građevni red za gradove u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, kojim se obvezuje gradska uprava na planiranje razvoja grada, odnosno izradu regulacijske osnove. Regulacijskom osnovom koju je izradio Srećko Smočinski pokušavaju se ispraviti nepravilnosti ulica u južnom dijelu grada. Dio plana odnosio se na regulaciju budućih zona izgradnje. I dalje je prisutna tendencija širenja grada na sjevernu stranu gdje je planirana izgradnja novih ulica. U tom je razdoblju izgrađena i željeznička pruga u jugoistočnom dijelu grada što će utjecati na formiranje buduće gradske industrijske zone. Velika je briga posvećena estetskom izgledu grada uređenjem parkova, šetališta i stvaranjem reprezentativnih ambijenata.

U prvoj polovici XX. stoljeća i dalje je prisutna tendencija širenja grada prema sjeveru, uglavnom stambenom gradnjom. Takvu je gradnju dodatno poticao grad davanjem zemljišta industrijskim postrojenjima na Logoru i Vojnoviću za izgradnju radničkih stanova. U drugoj se polovici XX. stoljeća, a u prvim godinama socijalističke Jugoslavije intenzivno gradila prometna i komunalna infrastruktura koje su trebale biti osnova gospodarskog prosperiteta zemlje. Pristupa se intenzivnom rušenju unutar povijesne arhitekture i izgradnji

tipskih objekata bez posebne estetske vrijednosti čime se degradira ambijentalna vrijednost grada. Vizuru gradske jezgre posebno je narušio neboder od jedanaest katova izgrađen na križanju Ulice Petra Preradovića i Matice hrvatske. Osim što su takvi objekti udovoljavali zahtjevima dobrog životnog standarda, ujedno projiciraju ideje jednakosti, humanosti i kolektivismu te moć novih političkih elita. Zbog intenzivnog rasta stanovništva planira se i izvodi društvena i individualna stanogradnja najviše u sjevernom dijelu grada. Tijekom sedamdesetih godina sva se industrijska postrojenja izmještaju iz gradskog centra u industrijsku zonu južno od kolodvora.

Generalni urbanistički plan iz 2003. godine daje okvire budućeg razvoja grada. Područje povijesne jezgre zadržava stambeno-poslovni karakter. Osim stroge zaštite postojeće građevinske strukture, eventualne interpolacije unutar povijesne jezgre moraju visinom i dimenzijama poštivati postojeću urbanu matricu. Sjeverni je dio grada glavna zona predviđene izgradnje, ne samo stambenom već i društvenom gradnjom. U tijeku je ili je već izvršena izgradnja objekata školskih i sportskih sadržaja. Prometna se mreža prilagođava već uspostavljenim pravcima. Okviri buduće izgradnje prometnih trasa, određeni su strateškim ciljevima razvoja Republike Hrvatske.

Bibliografija

- Bagarić, Marina (2011): *Arhitekt Ignjat Fischer*. Meandarmedia, Zagreb
- Biondić, Ljerka (1982): *Bjelovar – razvoj grada*. Magistarski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Biškup, Zvonimir (2002): *Transformacija gradske jezgre Bjelovara od njegova utemeljenja do danas*. Hrvatski geografski glasnik, 64, Zagreb, str. 55-72.
- Blažeković, Stjepan (1985): *Bjelovar*. SIZ kulture, Bjelovar
- Buczynski, Alexander (1994), *Organizacijski oblik vojnog komuniteta Bjelovara*. Bjelovarski zbornik 4-5, Bjelovar, str. 9-18.
- Buturac, Josip (1990): *Povijesni počeci Bjelovara*. Bjelovarski zbornik, Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, str. 7-17.
- Cvetnić, Sanja (2007): *Ikonografija nakon Tridentskoga sabora i hrvatska likovna baština*. FF-press, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Damjanović, Dragan (2009): *Djelovanje arhitekta Franje Kleina u Varaždinsko-đurđevačkoj pukovnici (1851.-1859.)*, Prostor 1(37), str. 64-67
- Damjanović, Dragan (2009a): *Arhitektura ikonostasa u opusu Hermanna Bolléa*, Prostor, 1 (39), str. 62-79
- Damjanović, Dragan (2011): *Hermann Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse*, Prostor 1(41), str. 43-59
- Gerić, Božidar (1994): *Prilozi za povijest osnutka i razvoja grada Bjelovara*. Bjelovarski zbornik, br. 4-5, Bjelovar, str. 75-84
- Gulin-Zrnić, Valentina (2009): *Kvartovska spika: značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Institut za etnologiju i folkloristiku. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb
- Holjevac, Željko (2013): *Vojni grad Bjelovar u razdoblju 1756.-1871. u: Povijest Bjelovara: od početaka naseljavanja do kraja Domovinskoga rata*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, Zagreb-Bjelovar
- Horvat, Anđela (1960): *O Bjelovaru – gradu ortogonalnog sistema*. Bulletin Odjela VII za likovne umjetnosti JAZU, god. VIII, br. 1, Zagreb, str. 12-21.
- Horvat, Anđela i Medar, Mladen (1984): *Bjelovar*. U: *Likovna enciklopedija Jugoslavije, sv. I*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, str. 139.
- Jakovljević, Goran (2007): *Bjelovar prije Bjelovara*. Radovi zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, br. 1, str. 55-70.

- Karač, Zlatko (2009): *Sinagoga arhitektura dvadesetog stoljeća u Hrvatskoj*. Hrvatska arhitektura u XX. stoljeću, Matica hrvatska, Zagreb, str. 225-250.
- Karaula, Željko (2012): *Moderna povijest Bjelovara 1871.-2010*. Tiskara Horvat, Bjelovar
- Karaula, Željko (2012a): *Novi podaci o osnivanju grada Bjelovara 1756. godine*. Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, br. 5, str. 37-47
- Karaula, Željko (2013): *Povijest Bjelovara od 1871. do kraja Domovinskoga rata 1995. godine u: Povijest Bjelovara: od početaka naseljavanja do kraja Domovinskoga rata*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, Zagreb-Bjelovar
- Kaser, Karl (1997): *Slobodan seljak i vojnik I, II*. Naprijed, Zagreb
- Knežević, Snješka (2004): *Urbanistički razvoj gradova kontinentalne Hrvatske u XIX. stoljeću*. u: Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, Zagreb, 15. - 17. XI. 2001. Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
- Kožul, Stjepan (1999): *Sakralna umjetnost bjelovarskoga kraja*. Prometej, Zagreb
- Krajnik, Damir (2011): *Preobrazba bastionskih utvrđenja u europskim i hrvatskim gradovima*. Zagreb Arhitektonski fakultet, Zagreb
- Krčelić, Baltazar Adam (1952): *Annuae ili Historija 1478-1767.*, JAZU, Zagreb
- Medar, Mladen (1989): *Dom Hrvatskog sokola u Bjelovaru – sažeti historijat izgradnje*. Muzejski vjesnik, br. 12, Bjelovar, str. 44-48.
- Medar, Mladen (1993): *Prilog poznavanju građevne djelatnosti u Bjelovaru*. Muzejski vjesnik, god. XVI, br. 16., Križevci, str. 61-63.
- Medar, Mladen (2007): *Prilog istraživanju povijesti Židova u Bjelovaru*. Radovi zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, Bjelovar, str. 161-177.
- Milić, Bruno (2002): *Razvoj grada kroz stoljeća, III, Novo doba*. Školska knjiga, Zagreb
- Milić, Bruno (2006): *Urbani razvoj gradova na tlu Hrvatske*. Prostor, 2(32), str. 196-217.
- Petrić, Hrvoje, Holjevac, Željko, Karaula, Željko (2013): *Povijest Bjelovara: od početaka naseljavanja do kraja Domovinskoga rata*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, Zagreb-Bjelovar

- Petrić, Hrvoje (2013): *Bjelovarsko područje do osnivanja Bjelovara 1756. godine u: Povijest Bjelovara: od početaka naseljavanja do kraja Domovinskoga rata*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, Zagreb-Bjelovar
- Slukan-Altić, Mirela (2003): *Povijesni atlas gradova I. svezak Bjelovar*. Državni arhiv Bjelovar – Hrvatski državni arhiv, Bjelovar-Zagreb
- Šćitaroci, Bojana i Mladen (2004): *Gradski perivoji Hrvatske u XIX. stoljeću: javna perivojna arhitektura hrvatskih gradova u europskom kontekstu*, Zagreb Arhitektonski fakultet, Zagreb
- Vresk, Milan (1984): *Razvoj urbanih sistema u svijetu*, Školska knjiga, Zagreb
- Vukašinović, Ljiljana (2010): *Arhitektura Bjelovara između 1850. – 1914*. Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- *Pravila društva za poljepšavanje grada Bjelovara* (2004) pretisak, Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar

Internetski izvori

- <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=1767&sec=461>, posjećeno 30. lipnja 2014.
- http://www.skole.hr/vijesti/skolstvo?news_id=919, posjećeno 3. rujna 2014.
- <http://www.bjelovar.hr/vijesti/pocela-izgradnja-ucenickog-doma-u-bjelovaru/>, posjećeno 3. rujna 2014.

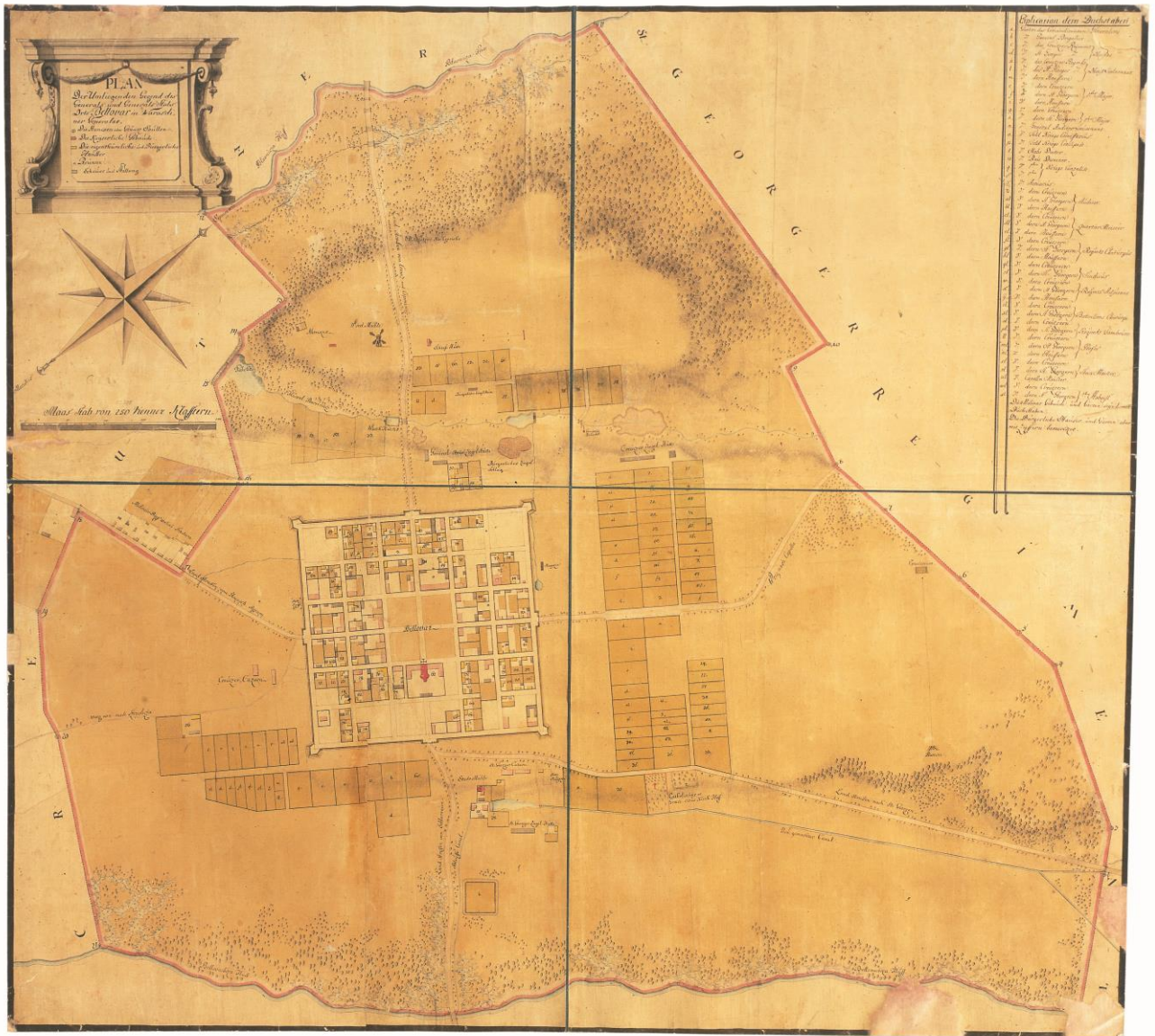
Urbanistička regulativa

- Bjelovar, Generalni urbanistički plan. Urbanistički institut SRH, Zagreb 1972.
- Bjelovar, provedbeni urbanistički plan povijesne jezgre. Tehnogradnja-intermont, OOUR Projektni biro, Bjelovar 1981.
- Generalni urbanistički plan Grada Bjelovara. Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb 1991.
- Generalni urbanistički plan Grada Bjelovara. Arting d.o.o., Bjelovar 2003.
- Prva izmjena i dopuna generalnog urbanističkog plana grada Bjelovara. Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb 2008.; URL: <http://www.bjelovar.hr/prostorni-planovi/generalni-urbanisticki-plan-grada-bjelovara-izmjene-i-dopune/>.

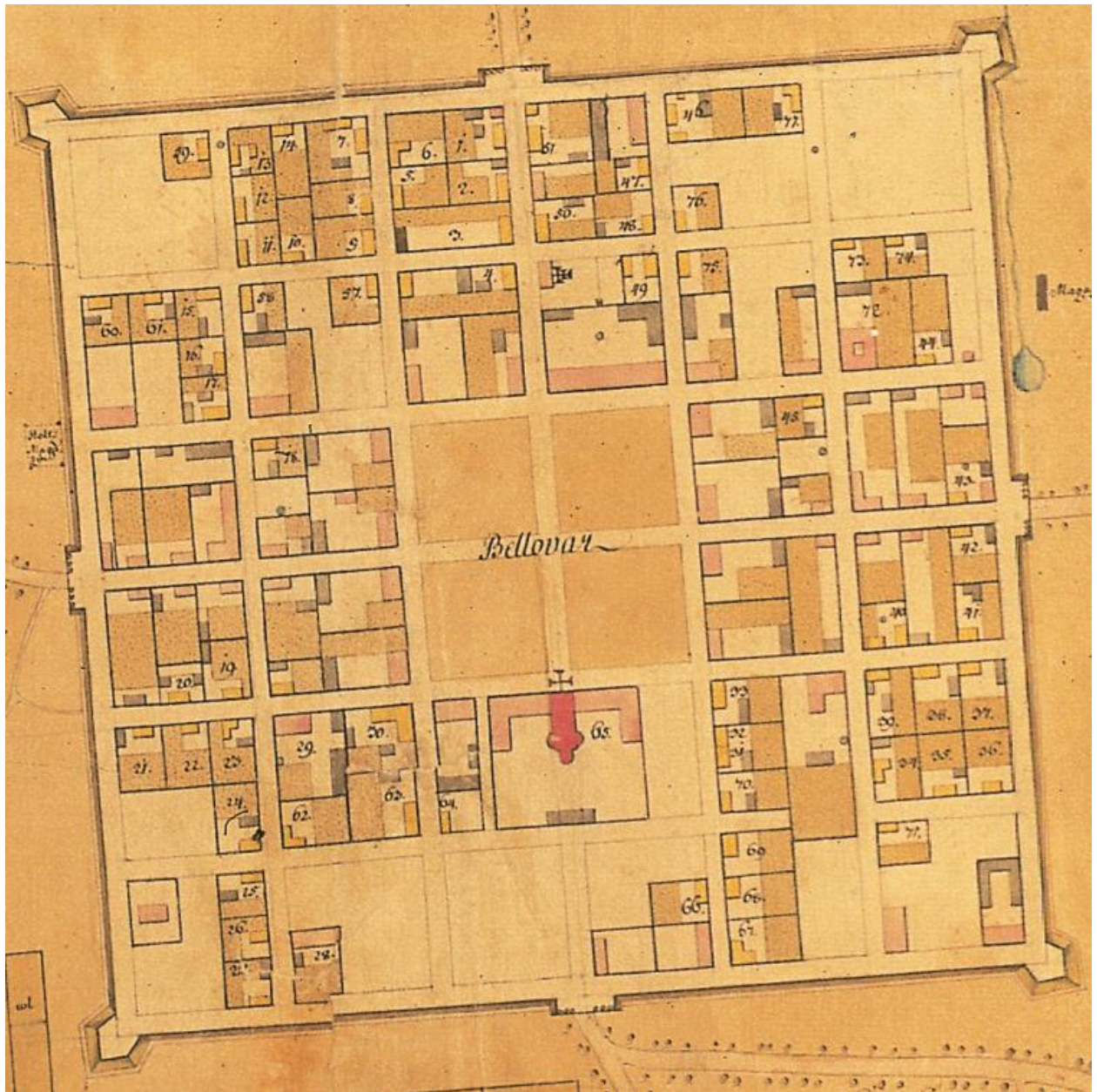
- Druga izmjena i dopuna generalnog urbanističkog plana Grada Bjelovara, Arting d.o.o., Bjelovar 2010.; URL: <http://www.bjelovar.hr/prostorni-planovi/generalni-urbanisticki-plan-grad-bjelovara-druga-izmjena-i-dopuna/>.
- Urbanistički plan uređenja grada Bjelovara, konzervatorska podloga zaštite i očuvanja kulturnih dobara (knjige I, II, III, IV, V). Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, Konzervatorski odjel u Bjelovaru, 2010.
- Urbanistički plan uređenja područja Povijesne jezgre Grada Bjelovara. Centar za prostorno uređenje i arhitekturu d.o.o. Zagreb 2009. URL: <http://www.bjelovar.hr/prostorni-planovi/urbanisticki-plan-uredenja-podrucja-povijesne-jezgre-grad-bjelovara-zona-b/>

Arhivski izvori

- Kartografska zbirka Državnog arhiva Bjelovar
- Zbirka planova i nacrti Državnog arhiva Bjelovar
- Kulturno-povijesni odjel Gradskog muzeja Bjelovar
- Arhiva Konzervatorskog odjela u Bjelovaru

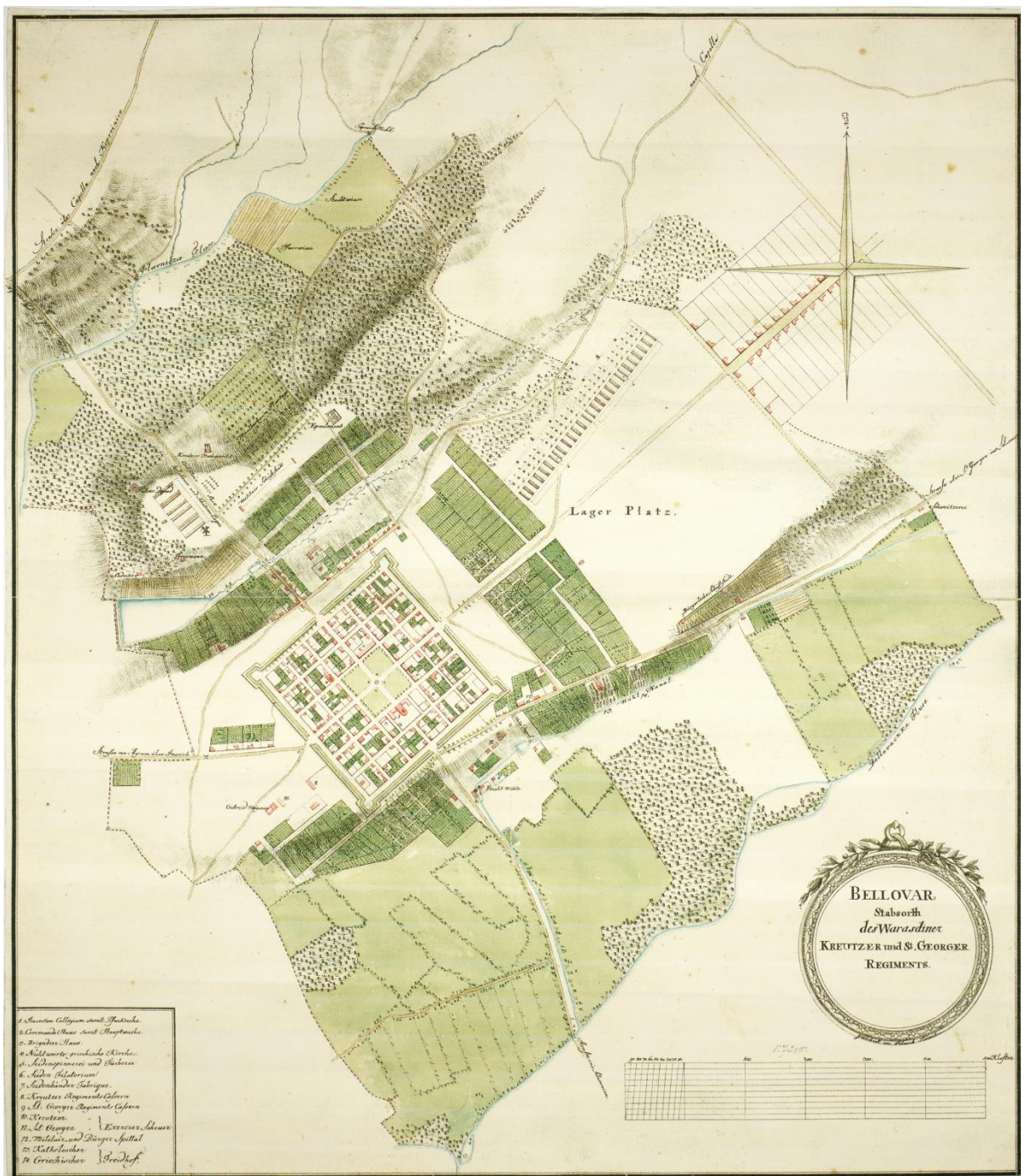

Slika br. 1 Najstariji plan grada iz 1772. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Kartografska zbirka Ratnog arhiva u Beču, sign. G.1.h.20)

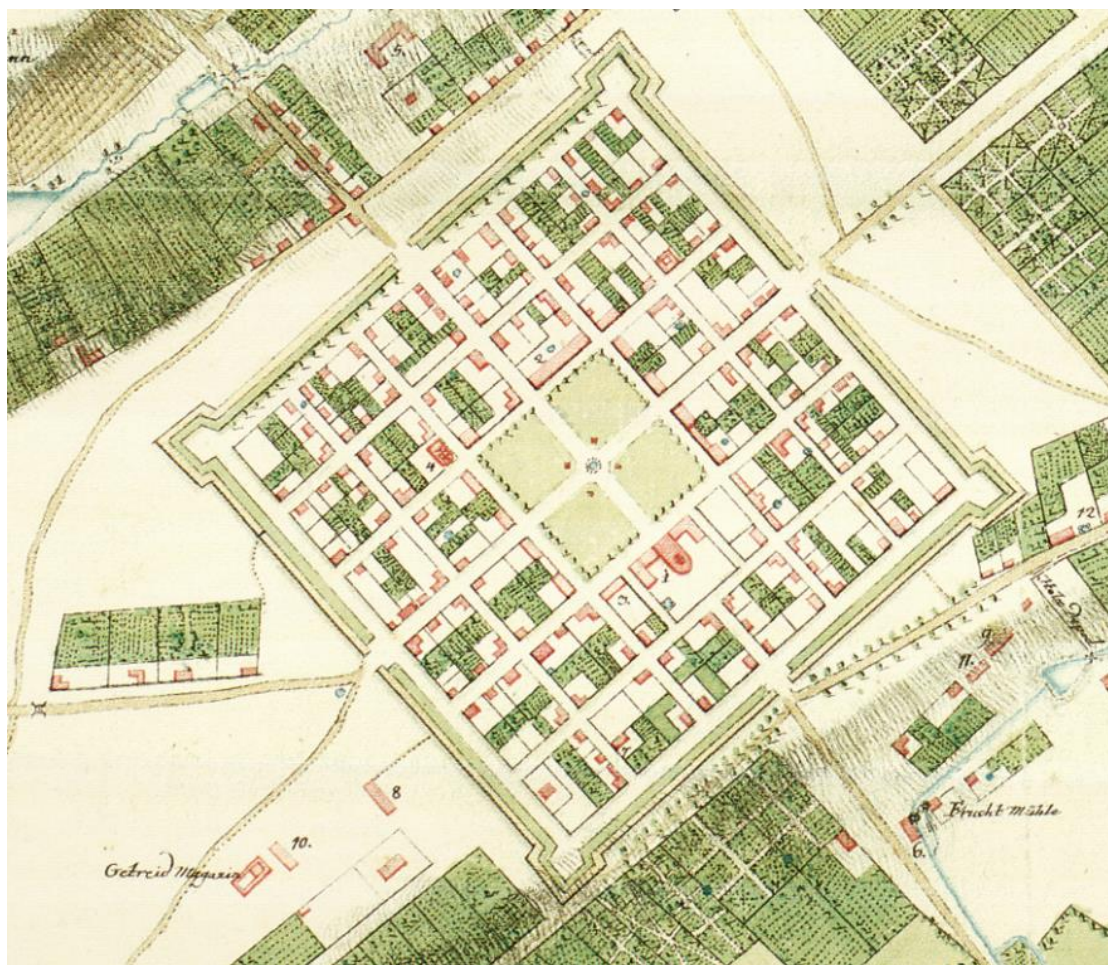

Slika br. 2 Detalj plana grada iz 1772. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru

Slika br. 3 Plan grada iz 1795. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Kartografska zbirka Ratnog arhiva u Beču, sign. G.I.h.21)

Slika br. 4 Detalj karte iz 1795. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru

Slika br. 5 *Sv. Terezija Avilska*

Slika br. 6 *Sv. Juraj*

Slika br. 7 *Sv. Jelena Križarica*

Slika br. 8 *Sv. Ivan Nepomuk*

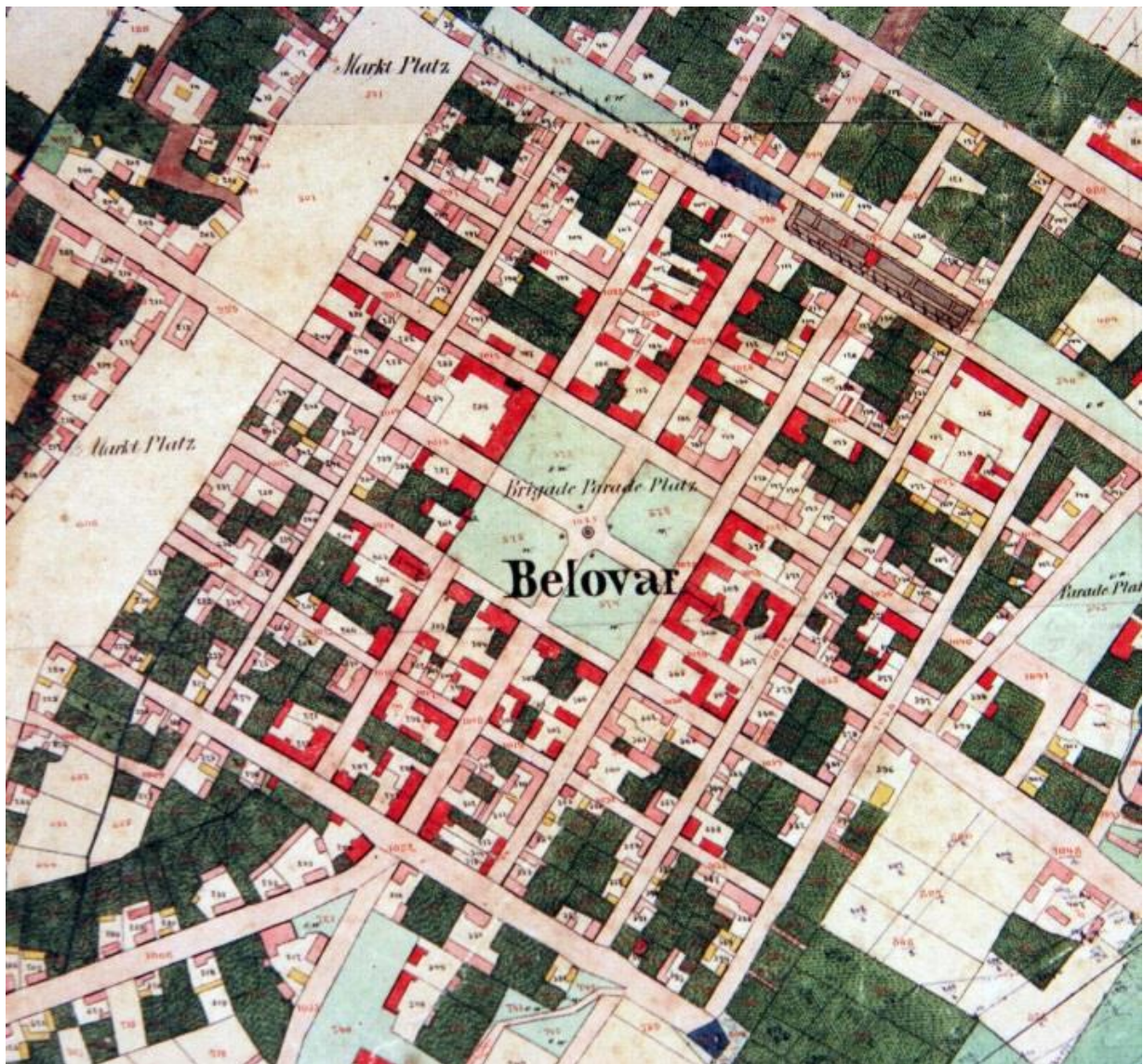
Slika br. 9 Crkva Sv. Terezije i nekadašnji pijaristički sklop, fotografija: Ana Drveni

Slika br. 10 Gradska jezgra na katastarskom planu iz 1828. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Gradski muzej Bjelovar, puni naziv: *Plan der Militär-Communität Bellowar*)

Slika br. 11 Detalj katastarskog plana iz 1828. godine

Slika br. 12 *Katastarski plan iz 1867. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Hrvatski državni arhiv, fond Državne geodetske uprave, puni naziv: *Militär Communität Belovar mit den Ortschaften Mühldorf und Schweizerei*)*

Slika br. 13 Kuća prvog majora arhitekta Franje Kleina

Slika br. 14 Kuća pobočnika arhitekta Franje Kleina

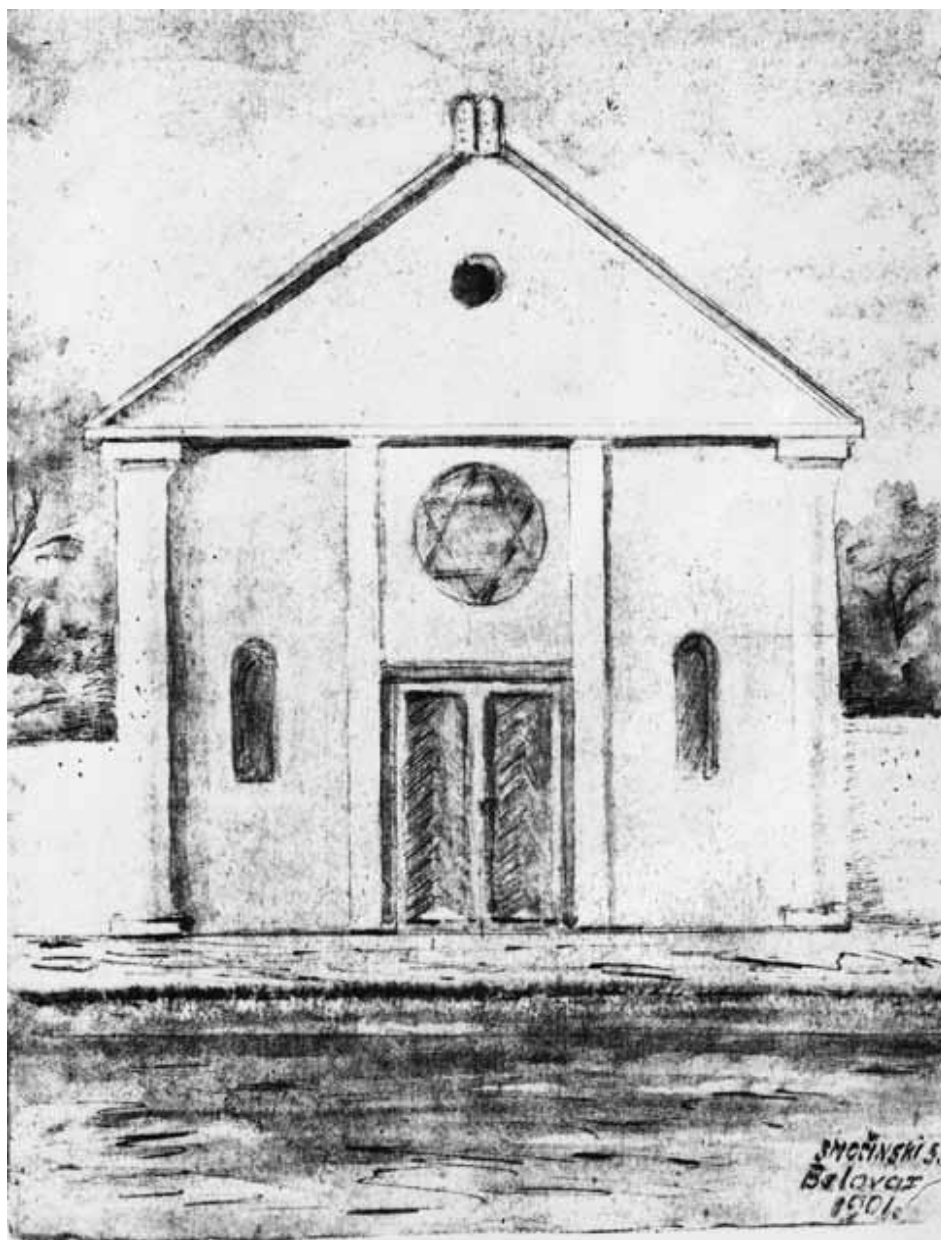

Slika br.15 Zgrada suda arhitekta Franje Kleina

Slika br. 16 Katastarski plan *Kraljevski slobodni grad Belovar* iz 1892./93. godine, fotodokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Gradski muzej Bjelovar, sign. 707)

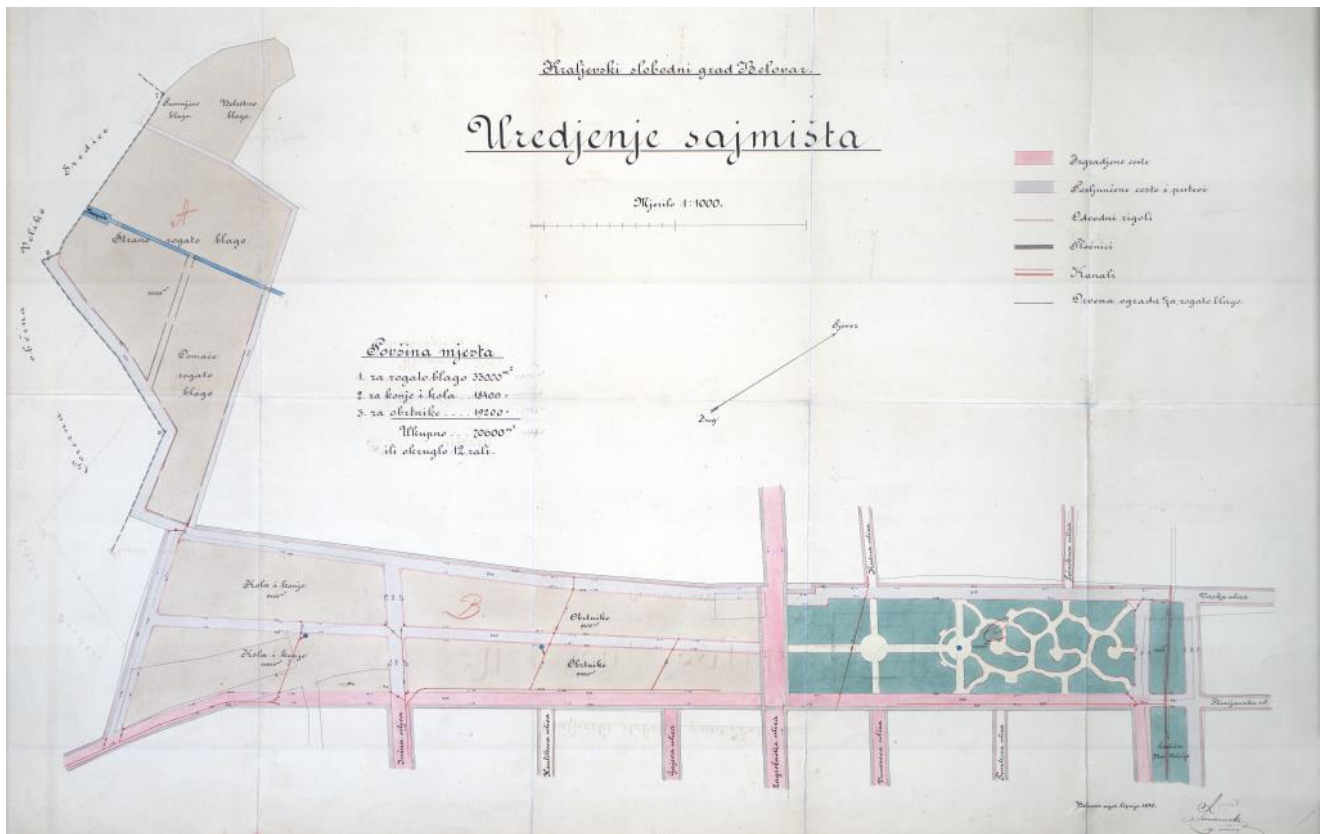
Slika br. 17 Prva sinagoga u Bjelovaru na akvarelu Srećka Smočinskog, fotografija preuzeta iz M. Medar, 1993. (izvorno: privatno vlasništvo)

Slika br. 18 Regulacijska osnova Bjelovara iz 1894. godine, foto-dokumentacija
Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Državni arhiv u
Bjelovaru, Kartografska zbirka)

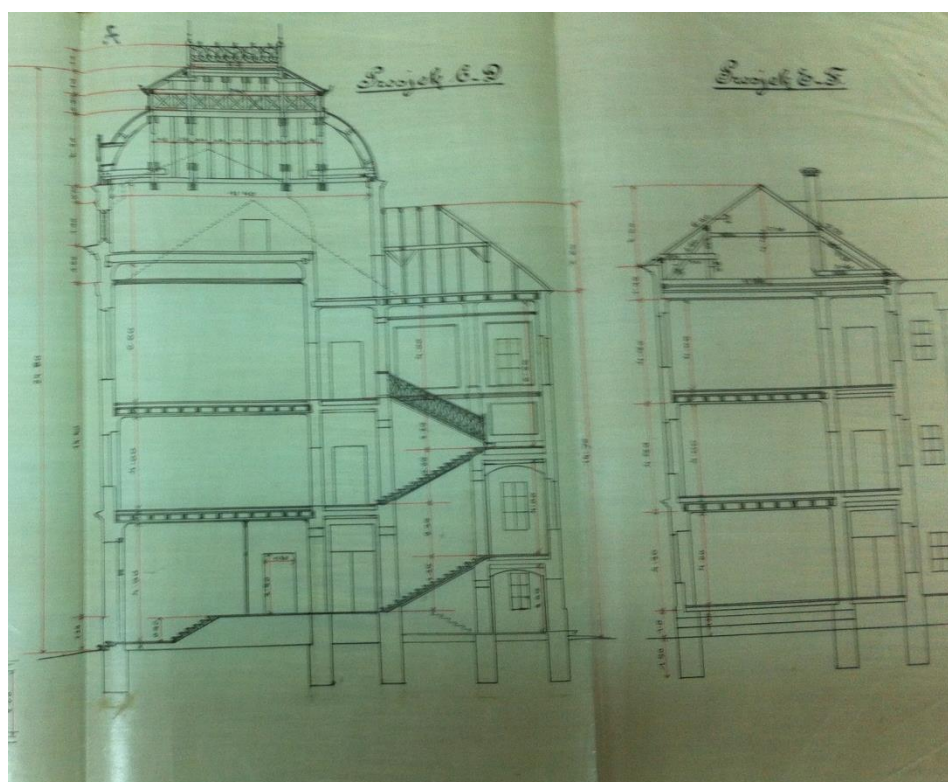
Slika br. 19 Cestovna mreža na karti iz 1896. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Državni arhiv u Bjelovaru, Kartografska zbirka)

Slika br. 20 Detaljni plan uredjenja sajmišta, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Muzej grada Bjelovara, sign. 905)

Slika br. 21 Zgrada gimnazije

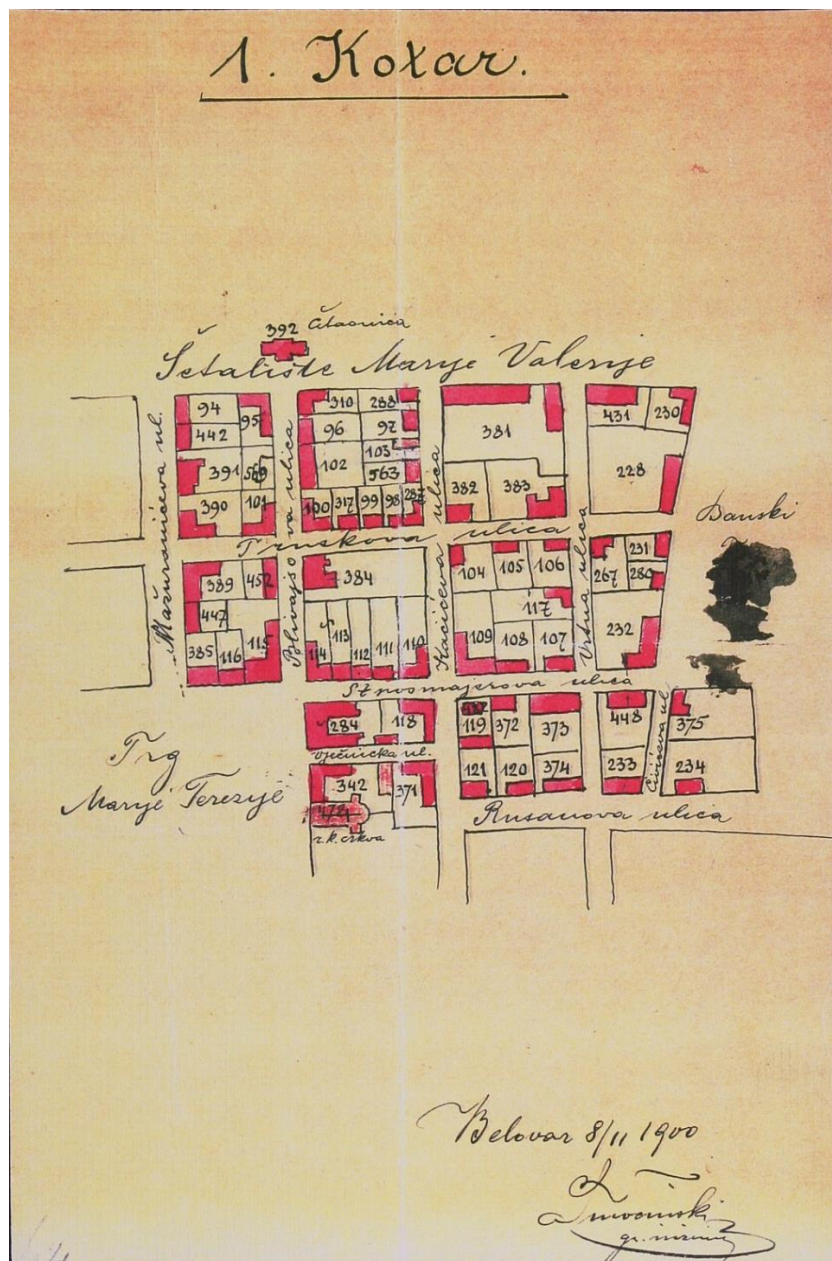
Slika br. 22 Projekt zgrade gimnazije (izvorno: Državni arhiv u Bjelovaru, *Zbirka planova i nacrti 1886.-1944.*, HR DABJ 291 2)

Slika br. 23 Zgrada Hrvatskoga sokola

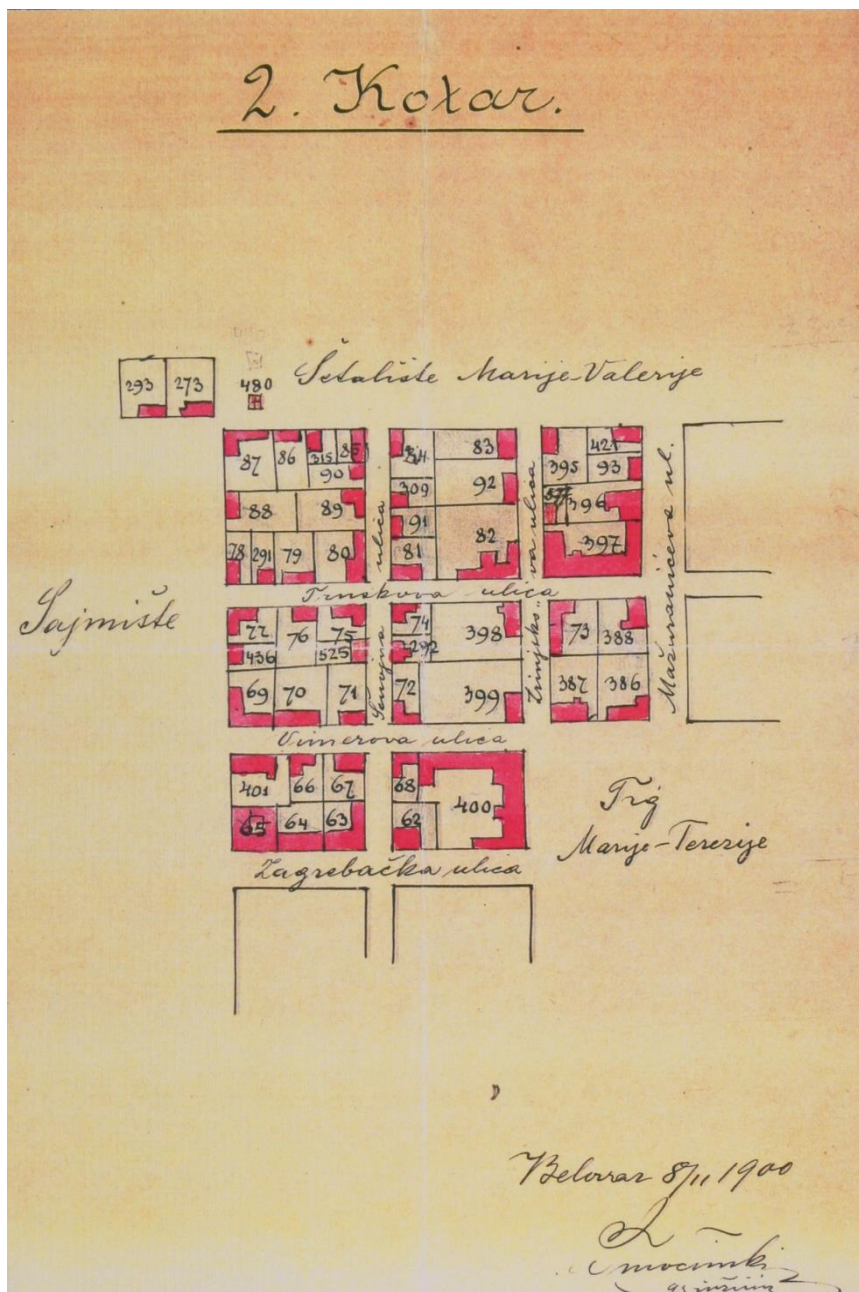

Slika br. 24 Izvoran izgled sinagoge u Bjelovaru, foto-dokumentacija Ministarstva kulture,
Konzervatorskog odjela u Bjelovaru

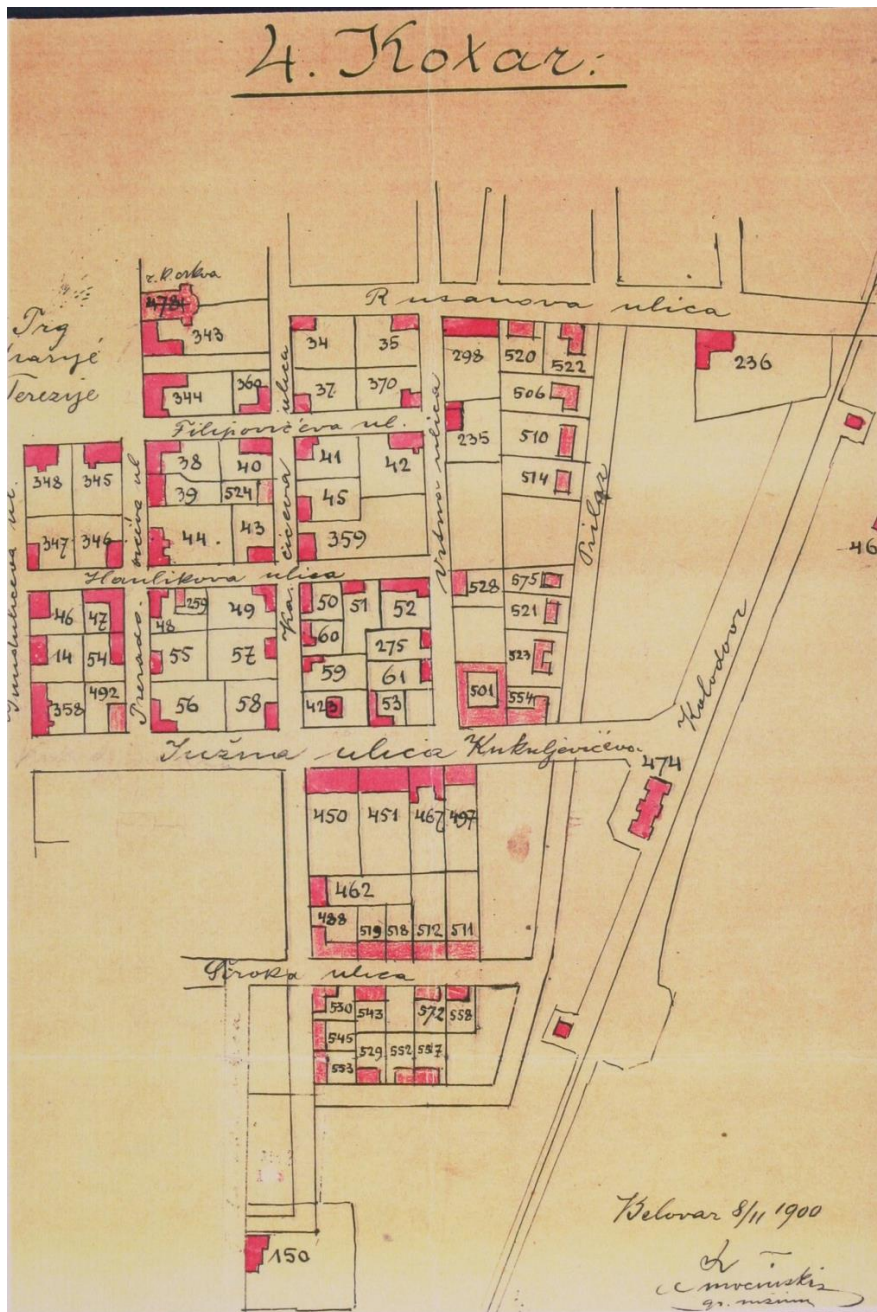

Slika br. 25 Katastarski plan dijela gradske jezgre iz 1900. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Muzej grada Bjelovara, sign. 809)

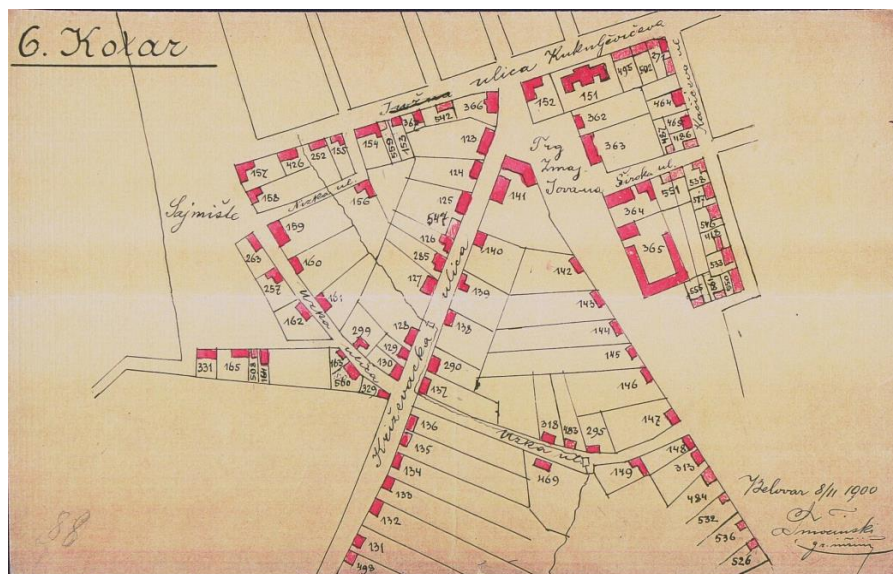

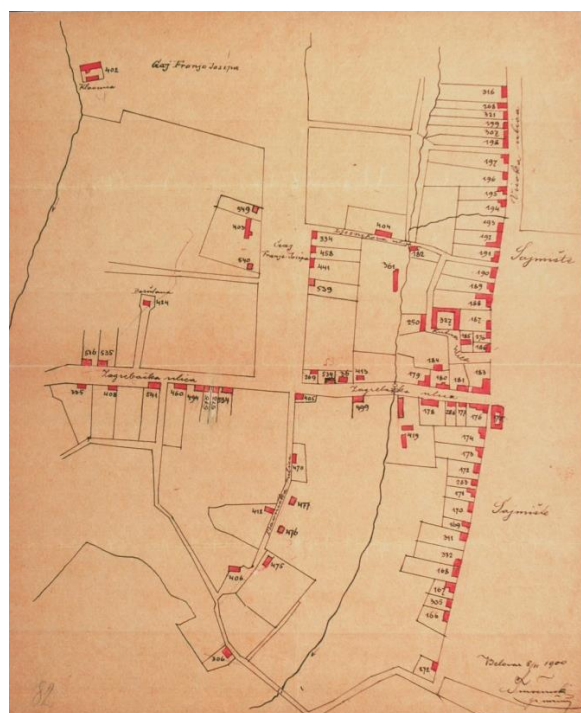
Slika br. 26 Katastarski plan dijela gradske jezgre iz 1900. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno Muzej grada Bjelovara, sign. 809)

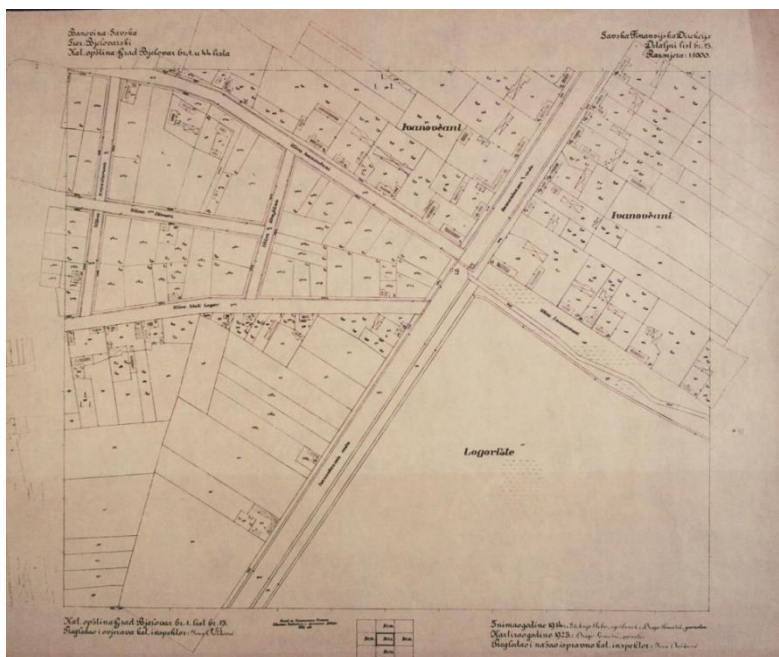
Slika br. 27 Katastarski plan dijela gradske jezgre iz 1900. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno Muzej grada Bjelovara, sign. 809)

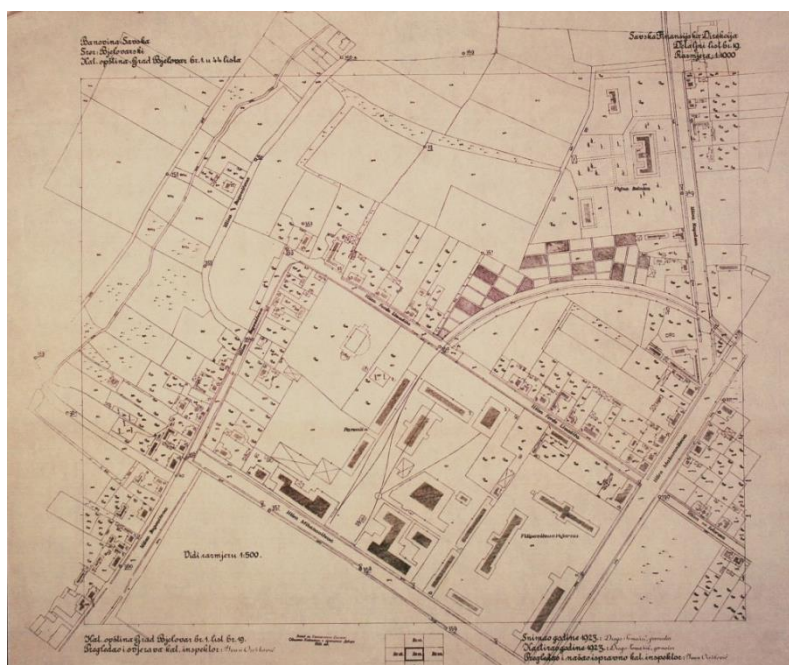
Slika br. 28 Katastarski plan južno od gradske jezgre iz 1900. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno Muzej grada Bjelovara, sign. 809)

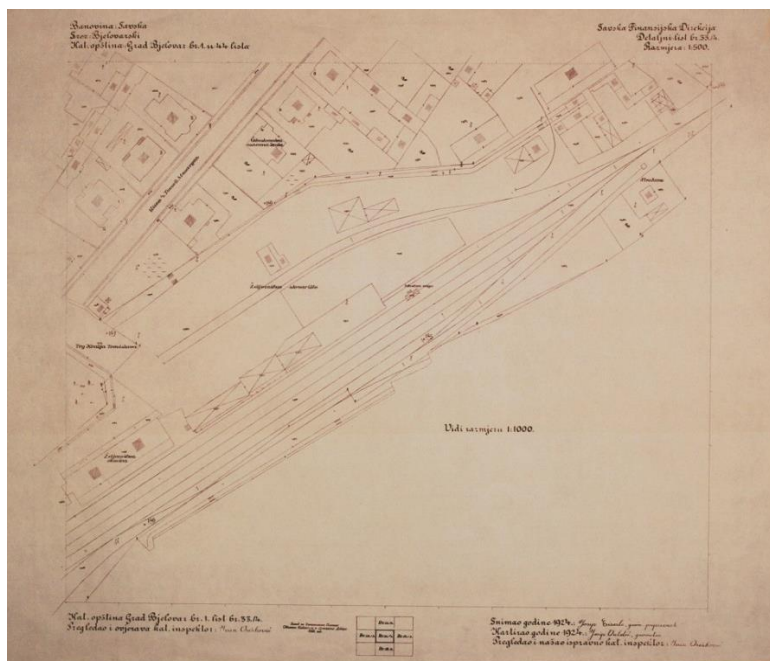
Slika br. 29 Katastarski plan dijela gradske jezgre iz 1900. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno Muzej grada Bjelovara, sign. 809)

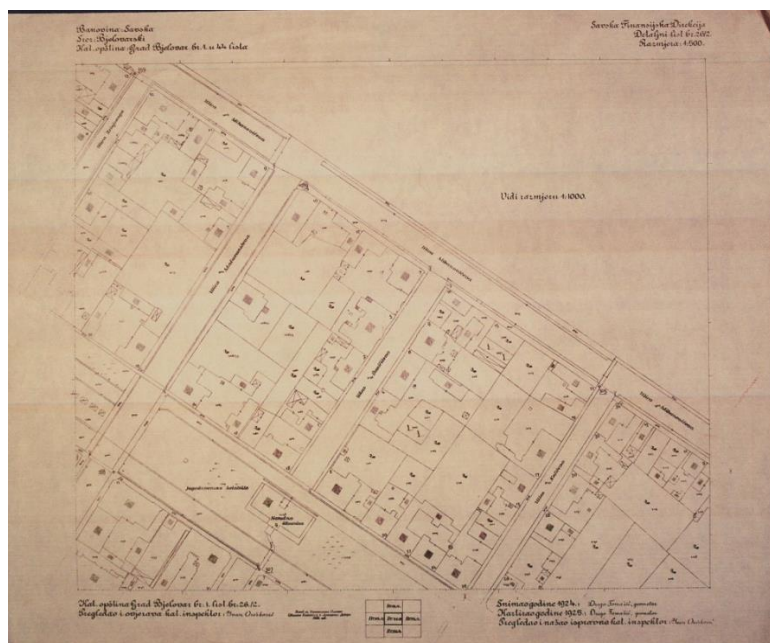
Slika br. 30 Katastarska izmjera iz 1933. godine, područje Logora i Ivanovčana, fotodokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Državni arhiv Bjelovar, Kartografska zbirka)

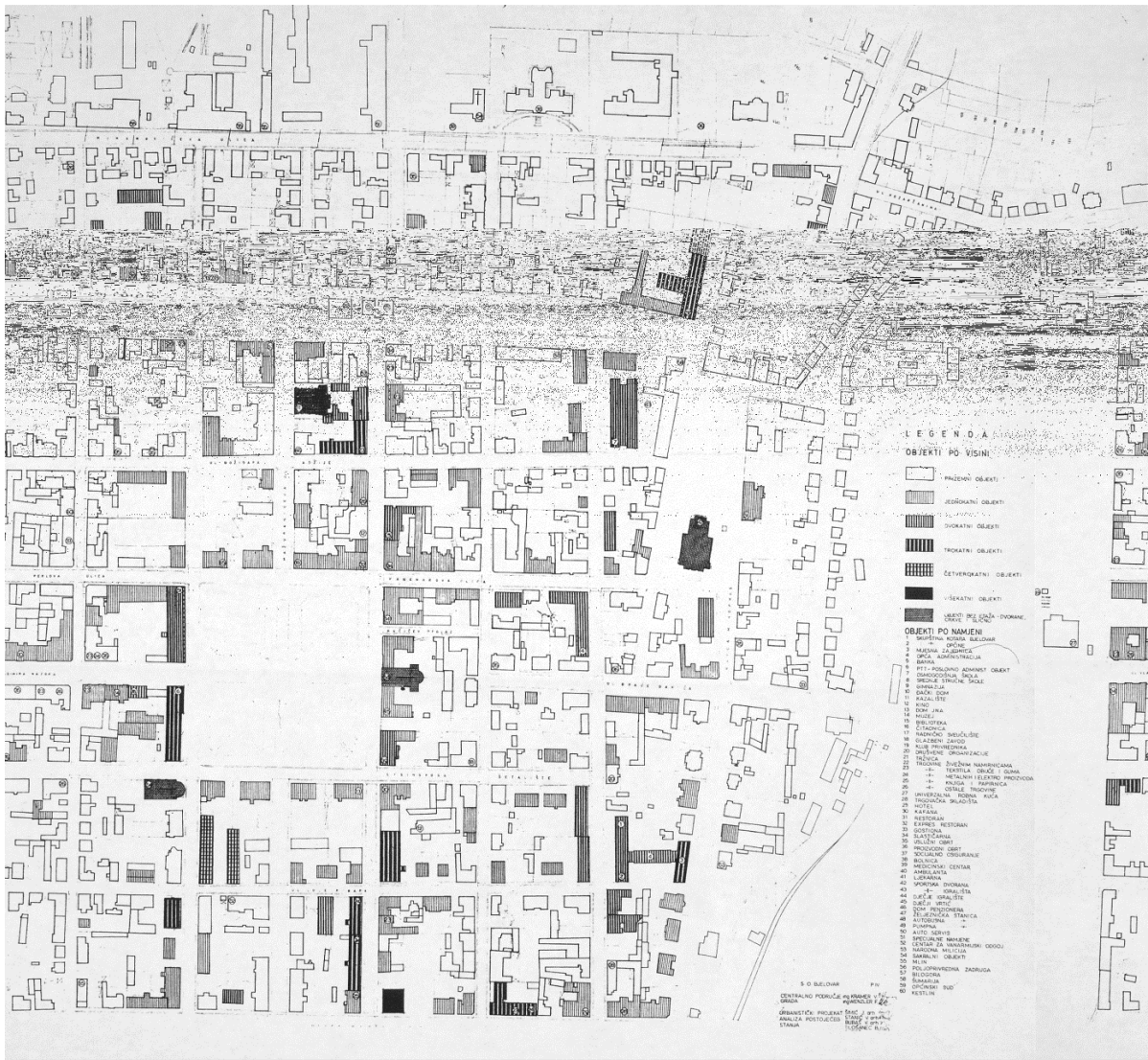
Slika br. 31 Katastarska izmjera iz 1933. godine, područje Logora i Ivanovčana, fotodokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Državni arhiv Bjelovar, Kartografska zbirka)

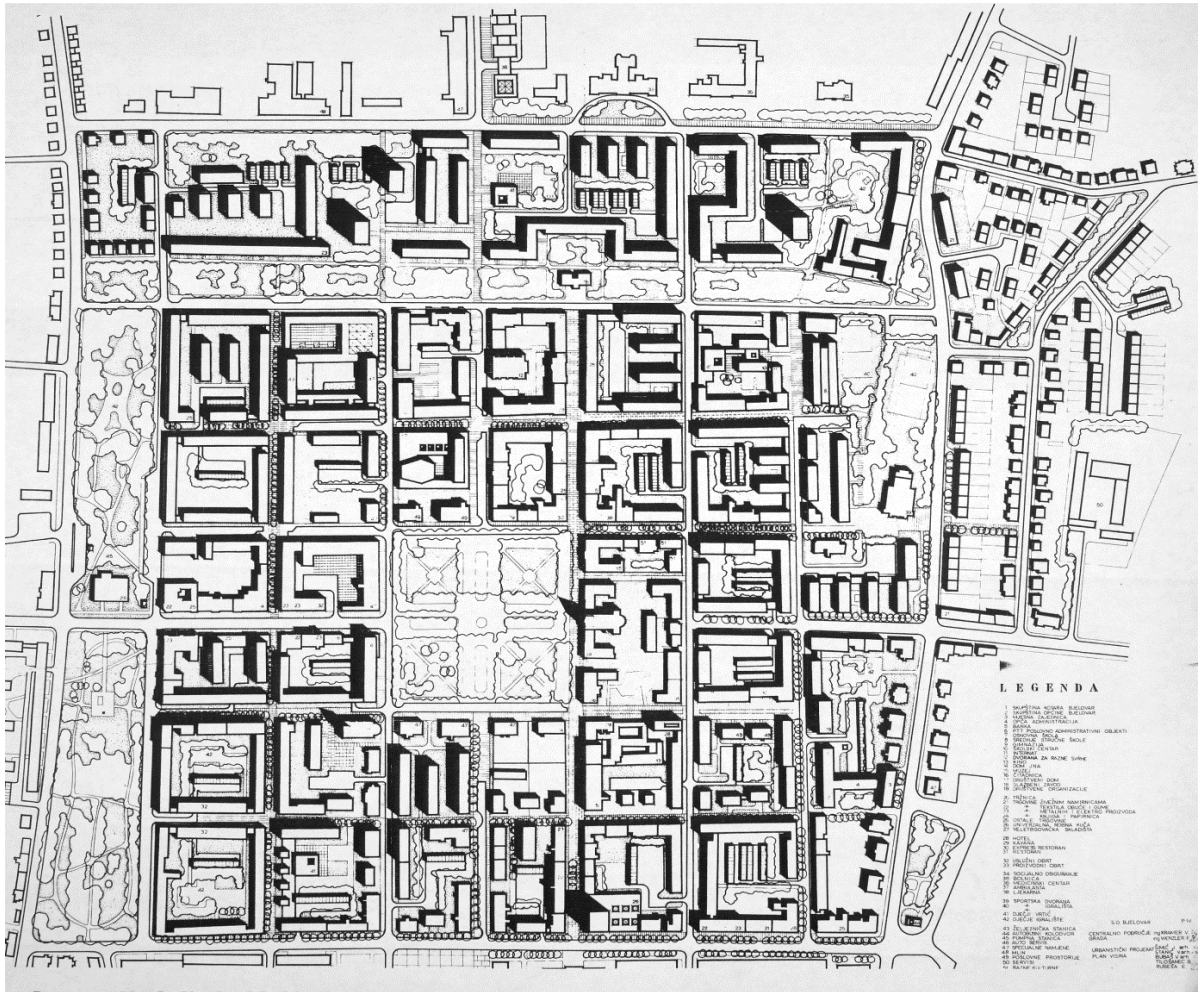
Slika br. 32 Katastarska izmjera iz 1933. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Državni arhiv Bjelovar, Kartografska zbirka)

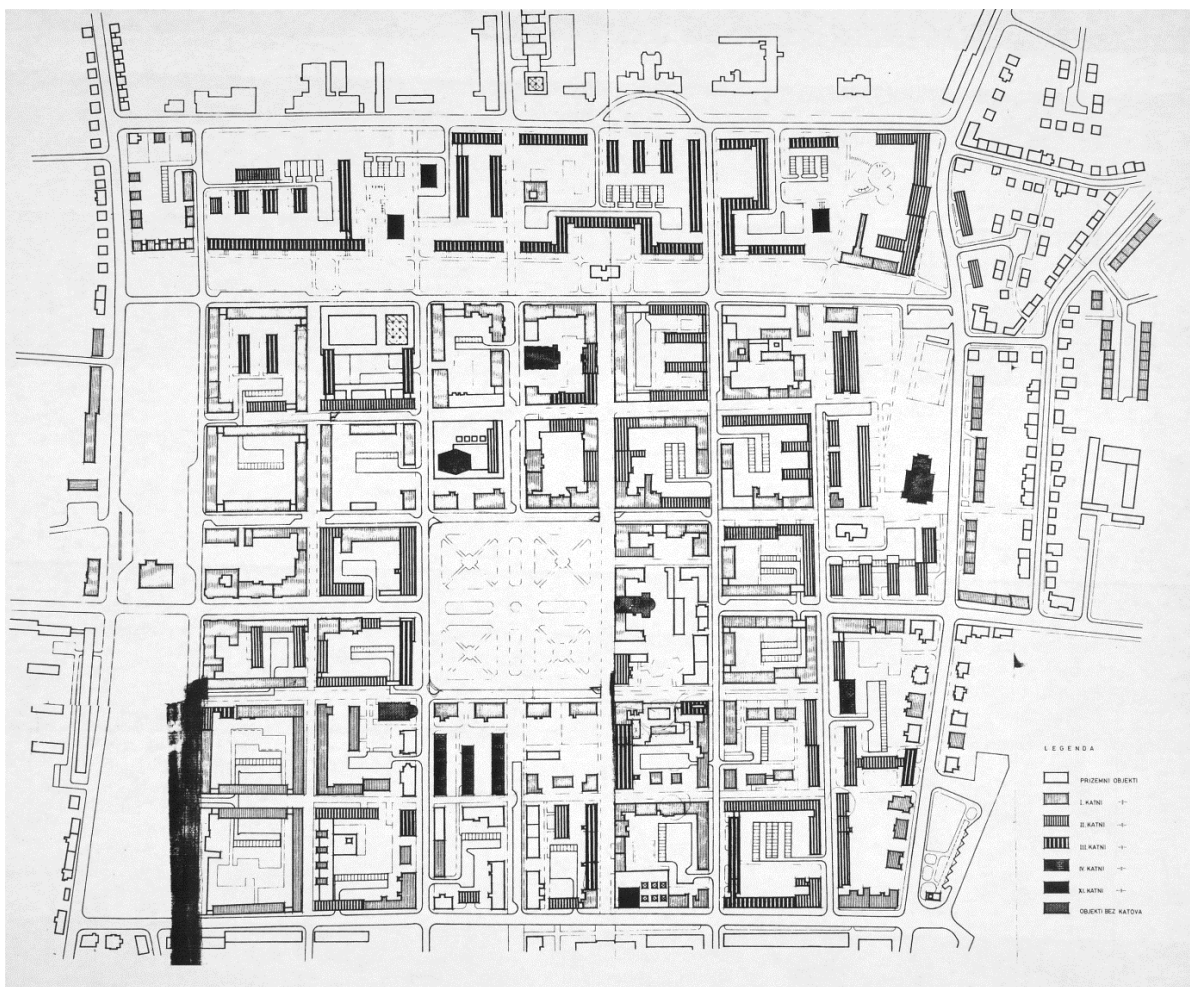
Slika br. 33 Katastarska izmjera iz 1933. godine, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Državni arhiv Bjelovar, Kartografska zbirka)

Slika br. 34 Stanje izgrađenosti gradske jezgre 1966. godine, foto-dokumentacija
 Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Konzervatorski odjel
 Uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Zagreb)

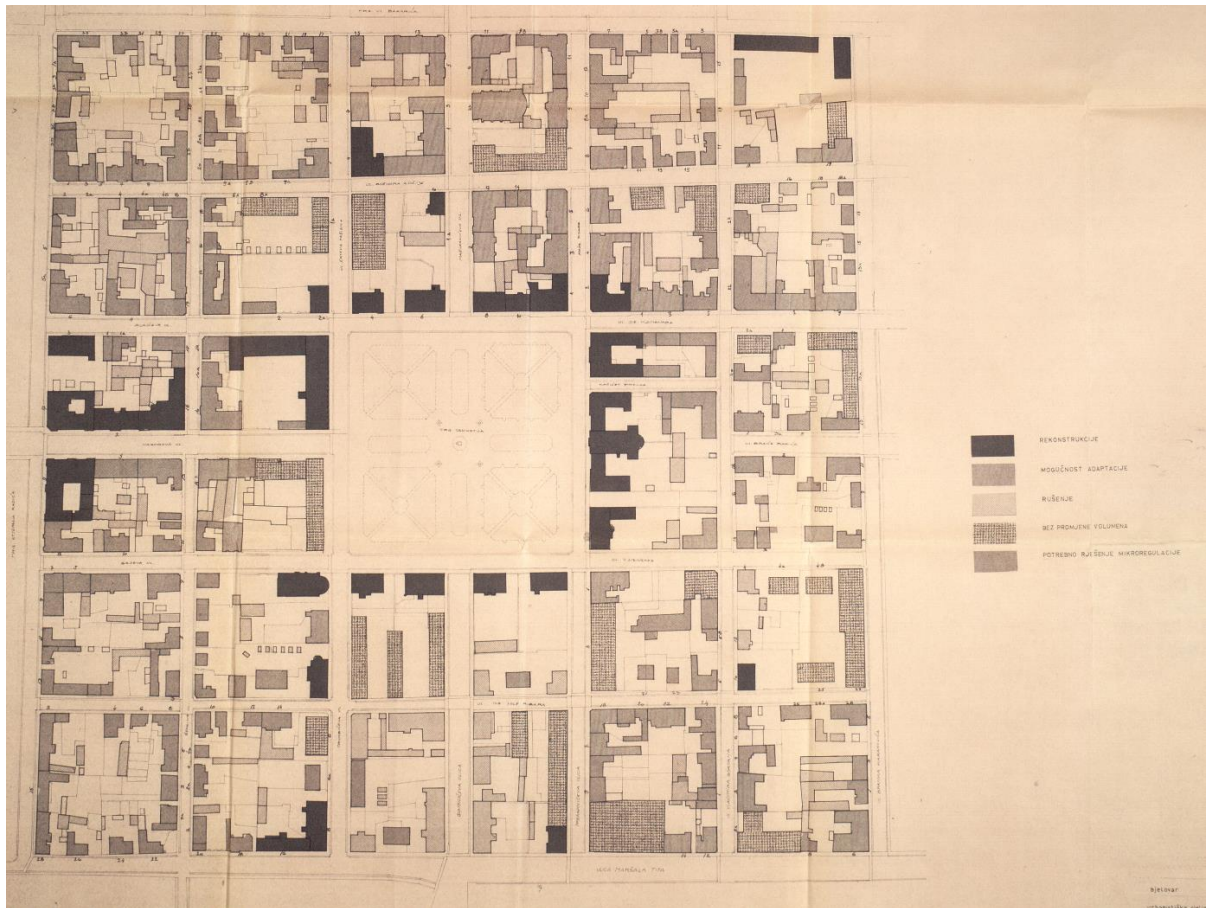

Slika br. 35 Planirana izgradnja prema planu iz 1966. godine, foto-dokumentacija
 Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Konzervatorski odjel
 Uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Zagreb)

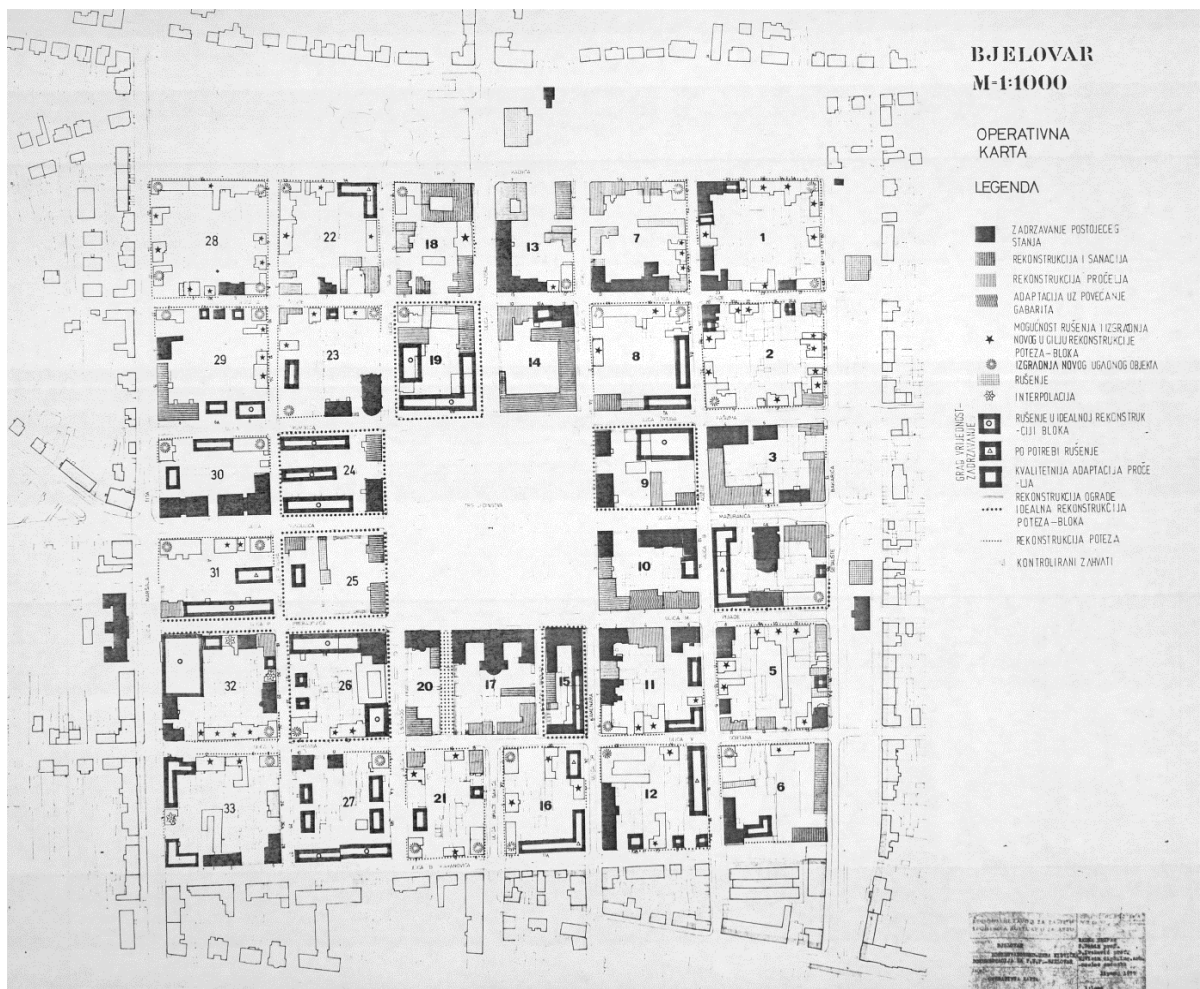

Slika br. 36 Planirane visine objekata prema planu iz 1966. godine, foto-dokumentacija
 Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru (izvorno: Konzervatorski odjel
 Uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Zagreb)

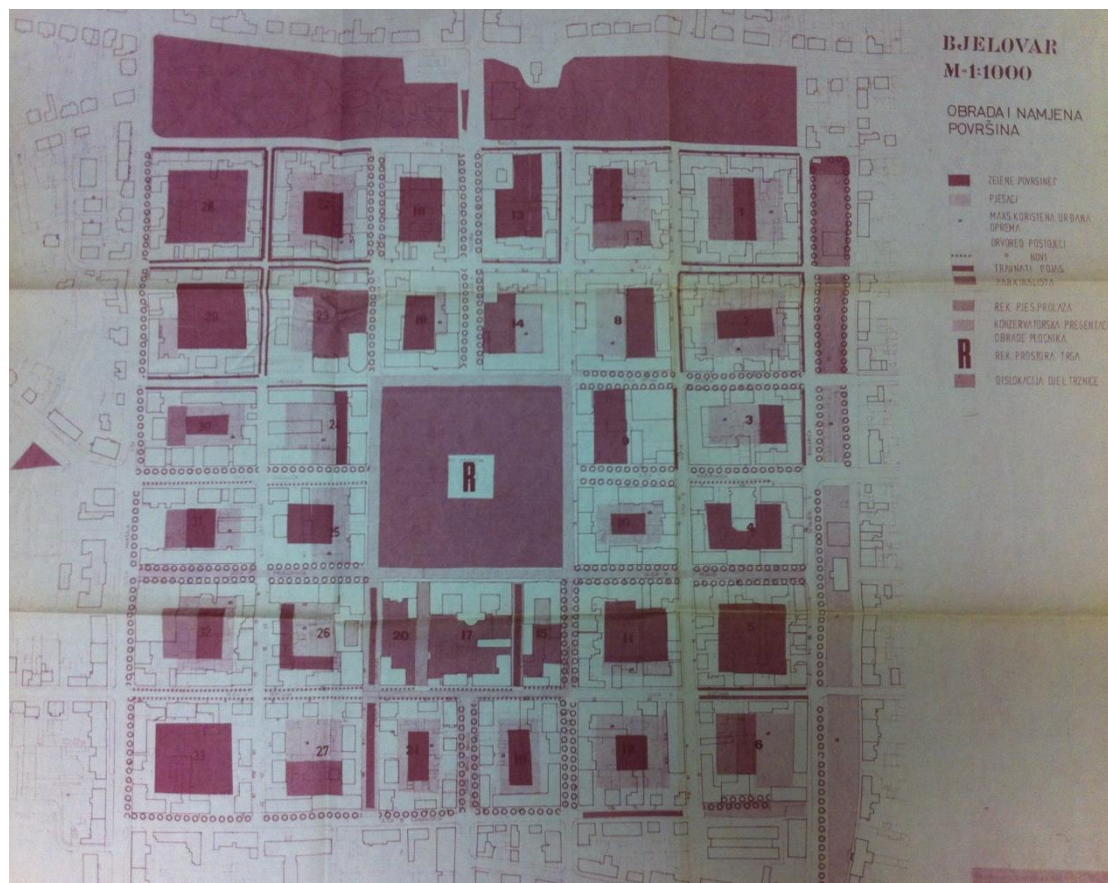

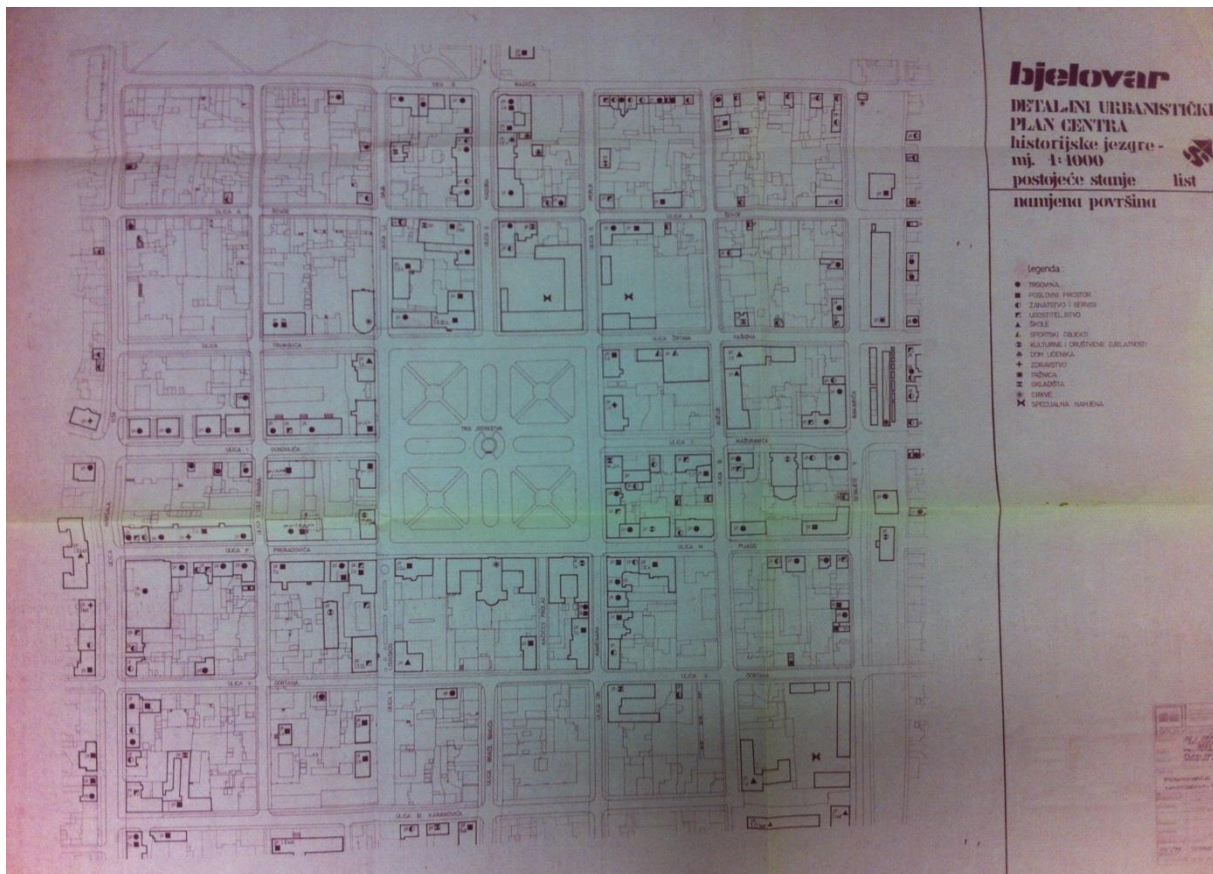
Slika br. 37 Mogućnosti zahvata u gradskoj jezgri prema studiji iz 1972. godine (izvorno: Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel u Bjelovaru)

Slika br. 38 Konzervatorska podloga iz 1979. godine, službena foto-dokumentacija
Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru

Slika br. 39 Namjena površina u gradskoj jezgri prema detaljnom urbanističkom planu iz 1981. godine (izvorno: Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel u Bjelovaru)

Slika br. 40 Namjena objekata prema planu iz 1981. godine (izvorno: Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel u Bjelovaru)

Slika br. 41 Podjela gradskog središta na blokove, foto-dokumentacija Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Bjelovaru

Slika br. 42 Generalni urbanistički plan grada Bjelovara – II. izmjena i dopuna; korištenje i namjena prostora (<http://www.bjelovar.hr/prostorni-planovi/generalni-urbanisticki-plan-grada-bjelovara-druga-izmjena-i-dopuna/>)

Slika br. 43 Generalni urbanistički plan grada Bjelovara – II. izmjena i dopuna; korištenje i namjena prostora (<http://www.bjelovar.hr/prostorni-planovi/generalni-urbanisticki-plan-grada-bjelovara-druga-izmjena-i-dopuna/>).